

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ
BAKI – 2001

We, the Jafarzades
by Aziza Jafarzade
Baku – 2001

Mənbə: AZERİ.org, 2003
Veb direktor: Betti Bleyer
Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva
Veb master: Ülviyyə Məmmədova

BİZ CƏFƏRZADƏLƏR
ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏ

Redaktor: Kəmalə Cəfərzadə
Kompüter yığımı: Aidə Qafarova

Cəfərzadə Ə.M., Cəfərzadə M.M., Cəfərzadə Ə.M.
«BİZ CƏFƏRZADƏLƏR», Bakı – 2001

Kitaba yazıçı, professor Əzizə Cəfərzadənin bir nəslin tarixi fonunda XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan məkanında baş verən mühüm hadisələri əks etdirən «Rübabə Sultanım» romanı, filologiya elmləri doktoru Məmməd Cəfərzadənin «Biz Cəfərzadələr» bioqrafik yazısı və şeirləri, filologiya elmləri doktoru Əhməd Cəfərzadənin «Adsız qəhrəmanlar» povesti və «Eşitdiklərimdən, gördüklərimdən yadımda qalanlar» yazısı daxil edilmişdir. Bu kitab Əzizə xanım Cəfərzadənin 80 illiyinə oğlu Turanın hədiyyəsidir.

©Turan İbrahimov

«ŞİRVANNƏŞR» – Bakı-2001

ANA VƏ BALA

Bu gün o, ev sahibəsi Pəricahan xanım, Molla bacı adlandırılan ev sahibəsi ilə birlikdə iki külfət üçün bir yerdə bozbaş bişirmişdi. Xörəyi Molla nənə çəkirdi. Uşaqlar Molla nənə deyirdilər, Molla bacı deyirdilər böyüklər, kiçiklər Molla nənə deyirdilər, Pəricahan xanım belinə həmişə əldə kobud yun ipdən toxunmuş şal sarıyardı, başına altdan çərtmə, üstədən şal örtüb çiyinə aşırırdı. Həmişə çirt çubuğu çəkərdi və bu çubuq sönmüş olanda həmişə onun belindəki qurşağa taxılmış olardı. Xörəyi də o, töküdü. Düzdür, uşaqlar hamısı Ağa nənə dedikləri Rübabə Sultanın bişirdiyini sevirdilər. Ona görə də Rübabə Sultan daha çox bu işlə məşğul olurdu. Pəricahan xanım isə daha çox gələn müştəri arvadlara, qadınlara türkçərə müalicəsilə məşğul idi. Yaxşı türkçərəçi idi. Ədviyyatdan, mazı adlandırdığı tamponları xələfi nöyüt adlandırdığı həmin o mədənlərdən çıxan neftin içinə qoyurdu. Bu mazıların içinə müxtəlif ədviyyat yığırdı və yumru mazılar düzəldib qadınlara verirdi, xəstə, uşağı olmayan qadınlara. Onların bellərini bağlayırdı. Bu gerek olan ədviyyatı, o dərman kimi işlətdiyi ədviyyatı siyahıya aldırırdı, balaca Əzimə öz təzə öyrəndiyi əlifbası ilə bunu yazırdı və bir az aşağıda «NEP» vaxtında açılmış, hələ də alver edən dükanlardan əttar dükanına gedirdi, orada əttara verirdi. Əttar eynəyini gözüne taxıb, daha doğrusu, burnunun üstünə endirib, balaca tərəzində təkrar eləyə-eləyə çəkirdi. Aparıb verirdi Molla nənəyə. Həmin ədviyyatlardan hazırlayırdı arvad xəstə gəlinlərinin dərmanı. Nə qədər xəstəyə şefa, neçə övladsız gəlinə analıq sevinci bağışladı Pəricahan nənə kaş sirrini özüllə aparmayırdı o dünyaya.

Əzimə günlüyün acısını, əzablarını, ağrı-acılarını həyətdəki qonşu Yaxşıxanım xalayla Səmərruxun günlüyündən bilirdi. Müsibət idi və bu müsibətlərdən nəticə çıxararaq Əzimə anlayırdı ki, bir zamanlar, hələ cavan yaşında üstünə od günü gələndə, qadınla aralarında bu qədər fərq olduğu halda, onun üstün tutulmasında Əzimə anasının çəkdiklərini anlayır və çalışırdı ki, atasını da dərk eləsin. Hərdən bir soruşurdu:

-Ata, axı sən niyə ikinci dəfə evləndin? Anam cavandı səndən 17 yaş. Anam gözəldi o qadıncan. Nəinki o qadıncan, Şirvanın birinci gözəllərindən sayılırdı. Rübabə Sultan kimi bir xanımdan tərbiyə almışdı. Anam savadlıydı, ərəbcə, farsca, rusca yüksək təhsili vardı. Anam ana idi, doğar qarını vardı. Yeddi övlad doğmuşdu, gətirmişdi dünyaya. Düzdü, onların dördü hələ kiçikkən ölmüşdü. Üçünü isə... Axı anam o, səndən yaşlı olan qadıncan və səndən kiçik idi, cavan idi. Anam o qadınla, tamamilə savadsız qadınla müqayisə olunmaz dərəcədə savadlı idi. O qadın məhrum sonsuz olduğu halda, anam yeddi övlad doğmuşdu. Anam Rübabə Sultan xanımın bütün əmlakına yeganə varis idi, dövlətli idi, zəngin idi. Sən çıxdın onları başa.

Bu axırıncı cümləni qız ürəyində dedi. Ata başını salladı.

-Uşaqsan, - dedi, - belə şeyləri dərk eləməzsən. Yaşa gələrsən, başa düşərsən.

Amma Əzimə heç yaşa gələndən sonra da bunu başa düşə bilmirdi. Qonşudakı Yaxşıxanım xala ilə Səmərruxun həyatı onun üçün bir növ örnək olmuşdu. Bu örnəkdən görürdü, bilirdi günlərin nə çəkdiyini. Arada bir övlad qədər sevdiyi, yaxasından keçirdiyi, min əzabını çəkdiyi günü bacısının övladını, Səmərruxun bircə qızını Yaxşıxanım böyütmüşdü. Özü gedib, övladı olmadığı

üçün, kişisinə elçilik eləyib, doğar gəlin gətirmişdi. Amma hərdən bu ögey qızla günü bacı birləşib girevəyə salıb, qonşular görməyəndə onu yaxşıca döyür, əzişdirirdilər. Günü göy əsgidəydi Yaxşıxanım xalanın. Əzimə çox zəhmət çəkirdi, elmin, institutun, dissertasiyaların, nə bilim, daha nələrin... Yaxşıxanım xala artıq həyatda yox idi. Halbuki o, Əzimənin gündə bir yarım badımcan yeməklə elm üzərində çalışdığını, elmi kitablar oxuduğunu görmüşdü. Bir dəfə ağır günlərinin birində Əzimə Yaxşıxanım xalanı yuxuda gördü. Qızın gözləri ağrayırdı, qan düşmüşdü gözlərinə. «Gözlük tax», deyirdilər həkimlər. Böyükxanım razı olmurdu buna:
-Lazım deyil, indidən qız uşağı nə gözlük taxacaqsan?

Əzimə gecə yuxuda Yaxşıxanım xalanı gördü. Qadın qapılarının ağzında xırdaca bir kətlin üstündə əyləşmişdi. Hər iki gözü - göz dairəsi bütünlükdə, yalnız işıq saçırdı, gözlər görünmürdü. Bu gözlərin yerində mavi, o filmlərdə kosmosdan gələn adamların gözündən çıxan işıqlar kimi işıq gəlirdi. Göz bəbəkleri.... dəhşət içində ayıldı Əzimə və yuxusunu anasına danışdı. Müdrik, dünya görmüş, Rübabə Sultan kimi xanımın tərbiyəsini alıb, qatbaqat elm, bilik, həyat təcrübəsini sinəsinə toplamış qadın dedi:

-Qızım, gözlərinçün qorxma daha. Yaxşıxanım xala sənə - gözlərinə işıq verib bu gecə.

Yaxşıxanım xala hələ sağ ikən Əzimənin el dilindən eşidilən sözlərə mayil olduğunu bilirdi. Hər dəfə yadına bir atalar sözü, ya bir şey düşəndə mütləq Əziməni çağırırdı.

-A qızım, filan şey belə...

Ya bir rəvayət danışdı. Bir dəfə hətta bir dənə mahnı oxumuşdu onunçün.

Şirvanın yollar tamam badımcan,
Sən dəli, mən dəli, qayıt gəl bəri.

mahnısıdı ki, Əzimə sonradan onu kitablarının birində işlətmişdi.

Əziməni türk ədəbiyyatı, türk sənəti, incəsənəti, musiqisi ilə Böyükxanım ana özü tanış etmişdi. Hərdən bir qapılar örtülü olanda, Türkiyənin adını çəkmək mümkün olanda, Mustafa Kamal Paşa haqqında bir marş var idi, onu oxuyardı, öz incə, zərif, sinədən gələn xanım səsile:

Yaşa, min yaşa, Müstafa Kamal Paşa,
Sənə cəmi düşmanın məhv ola başdan-başa.
Arş, arş, irəli, irəli, türkün əsgəri.

Sonra, maraqlı türkülər oxuyardı.

Fındıq, fındıq, fındıq,
Çürük çıxdı fındıq,
Bir fındıqdan ötrü
Yandıq, yaxıldıq.

Yaxud, fincan haqqında mahnı nə qədər qəribə idi.

Fincanı daşdan oyarlar,
İçinə badə qoyarlar.
Sən bizə gəlmə, duyarlar,
Gəl yenə doldur fincanı,

Sən yenə doldur fincanı.

Fincanı rəfə düzərlər.
İçinə badə süzərlər.
Sən bizə gəlmə, sezərlər,
Gəl yenə doldur fincanı,
Sən yenə doldur fincanı.

Fincanın içi düz olar,
Bir fincan badə az olar,
Sən bizə gəlmə, söz olar,
Gəl yenə doldur fincanı,
Sən yenə doldur fincanı.

Yaxud, «Qərənfil» mahnısını götür.

Qərənfil haça bənddi,
Sana gör neçə bənddi,
Düşəsən mən düşən dərdə,
Görəsən necə dərdi.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Qərənfil süzə gedər,
Dolanar düzə gedər.
Yar yolunu çaşdırmış,
İnşallah bizə gedər.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Qərənfiləm qəmxaram,
Açılmağa qorxaram.
Desələr, yarın gəlir,
Ölü olsam, qalxaram.
Ay mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.
Sən mənim əfəndim, əfəndim,
Sərvi büləndim.

Əzimənin yanında qalanlardan biri də «Adalar» türküsü idi.

Adalardan bir qız gəldi bizlərə,
Aman Allah, gözlərə bax, gözlərə.
İpək corab pək yaraşır dizlərə,
Adalar qızı.

Aman Allah yar, canım Allah yar,
Aman Allah, yarım, Allah, canım Allah yar,
Adalar qızı,
Yandırır bizi.
Adalardan adalara yol varmı?

Və sairə belə mahnılar. Əlbəttə, Əzimənin anası Böyükxanım ana bu mahnıları türk ləhcəsilə, yəni, Türkiyə türkcəsilə oxuyurdu. Azəri ləhcəsinə salan Əzimə özü idi. Çünki həm hardasa dili yatmırdı, hardasa da anlaşılıqlı olmasını istəyirdi. Hərçənd ki, səsi yox idi və heç oxumaq fikri də yox idi.

Əzimə ilahiləri də birinci dəfə anasından eşitmişdi. Bir zaman Fatimə - Nəzihə Araz, sonradan - Fatimə Araz adlanan bir qadının bir ilahisini oxuyardı hər axşam.

Ol dedin, oldum,
Ey vallah, ey vallah.
Öl dedin, öldüm,
Ey vallah, ey vallah.
Bul dedin, ararım,
Nerdesin, nerdesin?
Tap dedin, səcdədəyim,
Ey vallah, ey vallah.

Böyükxanım ana xüsusilə Faruq Nafizi sevirdi. Faruq Nafizin «Zeynəb» şerini elə gözəl oxuyurdu ki... Əlbəttə, Əzimənin oxuması ona bənzəmirdi, amma hər halda oxuyurdu.

Annesi dün Zeynəbə,
Melek yavrum diyordu.
Bu sözü eşidincə,
Kız marağ etdi, sordu:
Melek yavrum nə demək,
Doğrusu anlamadım,
Melek kanadlı olur,
Hanı benim kanadım?
Annesi verdi cavab:
Üç yavrum daha vardı,
Onlar kanadlanaraq
Elimdən uçmuşlardı.
Hepsi tənha burakdı,
Bu talesiz kadını,
Barı sən uçma, deyə,
Kopardım kanadını.

Əbdülhəqq Hamidin «Məqbər»i, Rza Tofiqin çox gözəl, aşiq şerinə bənzəyən şerləri

Hey Rza, kədərindən başından aşqın,
Bitib-tükənməyir ələmi aşqın,
Səndə dərya kadar daima taşkın,
Daima çalkanan bir gönül vardır.

Onun «Yürü, ey bivəfa, hərcayi gözəli»ni də həmçinin tez-tez oxuyardı. Xüsusilə «Məqbər»i, əlbəttə «Məqbər»i.

Kurtlarmı yiyor o cismi nazi,
Ya dəvətə gəldimi mələklər.

Məsələ bundadır ki, bunların hamısında böyük bir məhəbbət var idi. Böyükxanım ana bu mahnıları, bu şerləri həqiqətən əsl bir dramatik artist kimi, hərçənd ki, artist sözünü bəzən ele ucuzlaşdırırlar ki, adam deyə də bilmir, amma hər halda bir sənətkar kimi oxuyurdu bu şerləri. Və hamısının da məğzində, ruhunda ilahi məhəbbət, ilahilərin ruhu var idi.

Etməzmişən, ey cənabi Xaliq,
Məxluqunu aşınayi-xilqət?

Necə gözəl səslənirdi. Həm Əbdülhəqq Hamidin böyüklüyü, əzəməti, həm ananın zərif səsindəki əzəmət, çox qərribə idi.

Əzimə balaca vaxtından kitab oxumaq həvəskarı idi. Sovet küçəsinin yuxarısında, üstündə daha doğrusu, Suraxanski deyərdilər vaxtilə, küçənin başında kiçik bir kitabxana var idi. Burada Balağa adında bir kitabxanaçı var idi. Əzimə tez-tez kitab götürər, oxuyar, geri qaytarardı. Kitabxanaçı müşahidə eləmişdi ki, bu qız kitabları korlamır, cırmır, çirkləndirmir, kağıza büküb gətirir. Və hər dəfə soruşanda:

-Ay qız, oxumusan?

Cavab verirdi:

-Bəli.

-Danış, görüm məzmununu. Danış, görüm, nədən danışılır kitabda?

Əzimə dürüst cavab verirdi. Və Balağa ona az qala gündə kitab dəyişməkdən yorulmuşdu. Qız çox tez-tez oxuyub qaytarırdı kitabları. Və demişdi:

-Gəl, keçginən içəri. Əzimə, bax, o rəflərin baş tərəfindən başla. Hansını oxumusan, heç. Oxumadıqlarından gətir, mən qeyd eləyim, apar.

Beləliklə, Əzimə hər dəfə gedib kitab gətirirdi və Balağa bunun adına, qızın oxuması layiq olduğuna baxmadan kitabı qeyd edib, ona verirdi. İkinci sinifdə oxuyurdu Əzimə. Amma o qədər kitab aludəsiydi ki, hətta dərslərdə partanın içərisinə kitabı açıb qoyur, müəllim danışdıqca, o da gözü ilə kitabı oxumağa davam edirdi. Mirmahmud müəllim bunu duydu. Duydu ki, qız orda nəse oxuyur. İkinci tərəfin partaları arası ilə arxaya keçdi və gördü. Gördü və yaxınlaşıb kitabı Əzimədən - partanın altından götürdü. Baxdı. Mopassan «Gözəl dost». Ürəyində dedi «Aman Allah, mən bu qızın inkişafına, qabiliyyətinə bələdəm. Amma indi ona «Gözəl dost» oxumaq lazım deyil.»

-Yaxşı, Əzimə, dərstdə kitab oxumazlar. Dərstdə dərse qulaq asarlar.

Beləliklə, Mirmahmud müəllim qərara gəldi ki, sabah Əziməgilə getsin, bir qədər yaxın qonşu idilər, valideynlərinə tapşırırsın ki, uşağın kitab oxumasına nəzarət eləsinlər. Ona dəxli olmayan, ona yaraşmayan kitabları, hələ tezdi, oxumasın. O birisi gün Əziməyə dedilər:

-Mirmahmud müəllim gəlib, səni axtarır.

Qız həyəcanla əvvəl dalanın ağzına, qapıya yaxınlaşmaq istəyəndə gördü ki, Mirmahmud müəllim artıq qapıdan, küçə qapısından içəri girib.

-Ay qız, valideynlərlə evdə kim var?

-Nənəm.

-Get çağır, gəlsin. Ona deyiləsi sözüm var.

Əzimənin həyəcanı artdı. Görəsən, Mirmahmud müəllim onun anasını neynir.

-Anam işdədi, müəllim.

-Eybi yoxdu, nənəni çağır.

Əzimə Mirmahmud müəllimin gəldiyini nənəsinə dedi. Nənə çadrasına büründü, üzünü sıx örtüyü halda, əlləri çadranın bürüşləri arasında qapıya yaxınlaşdı, qara bir heykəl kimi dayandı. Onun nəinki üzünü naməhrəm görə bilməzdi, hətta səsini də eşidə bilməzdi. Bu uca, qara heykəli görünə Mirmahmud müəllim başa düşdü ki, neyçün uşağa «filan kitabı oxuma» deyirlər, bu uşağa «oxu» deməlidilər həmişə, valideynlər deməli ki, «oxu, bala, dərslərini öyrən.» Amma o, necə başa salsın ki, fransız ədibi Mopassanın «Gözəl dost» əsərini oxumaq hələ olduqca tezdir Əziməyəçün. Bunu başa sala bilməyəcəkdi. Odur ki, başqa taktikaya keçdi.

-Ana, - dedi, - təşəkkür eləyirəm ki, siz belə uşaq tərbiyə eləmişiniz, yaxşı oxuyur. Amma bir iş var ki, istəyirəm, ona özüm seçib verəm əlavə oxu kitablarını. Özünüz bilirsiniz ki, mənim uşaqlarımın anası, bizim uşaqların anası sizinlə yaxındı. İcazə verin, qız arabir bizə gəlsin, mən öz kitabxanamdan kitab seçib ona verim. Razıyırmı?

Rübabə Sultan başı ilə razılıq işarəsi verdi. Mirmahmud müəllim getdi. Bax, elə belə qəribə kitablar gətirirdi indi evə Əzimə, qəribə deyəndə ki, uşaq kitabları gətirirdi. «Əlcək», «Eşşək üstündə səyahət» kimi kitablar gətirirdi. Oxuyurdu. Aparıb qaytarırdı. Elə türk ədəbiyyatını da. Sonralar anasının oxuduqlarından başqa Mirmahmud müəllimin kitabxanasından gətirib oxuyurdu kitabları. O, verdikcə, gətirib oxuyurdu bu kitabları.

Bir gün bu uşaq kitablarının gözəl şəkillərinə maraqla baxan kiçik qardaşı kitabı götürüb vərəqləyirdi ki, Əzimə o biri otaqdan içəri cumdu.

-Sən mənim kitabıma dəymə, demişəm axı.

-Noolar, şikillərinə baxıram də.

-Olmaz. Cırrarsan, çirkəndirərsən. Sonra mən Mirmahmud müəllimə nə deyərəm?

-Deyərsən ki, qardaşım oxuy...

-Ay-hay, əl dəymə ha bir də mənim kitablarıma. Vurum?

Bu evdə uşaq döymək adəti, vurmaq adəti yox idi. Birdən Böyükxanım ana güldü.

-Nəyə gülürsən, ana?

-Necə yəni, nəyə gülürsən? Sən vurum-vurum dedin, yadıma bir şey düşdü. Bir cavan qızı yaşlı bir kişiye ərə verirlər. Bu kişinin anadan bir neçə yetim uşağı var imiş. Elə təzə gəlin də az qala bu uşaqlar kimi bir şey imiş. Hərdən kişi arvaddan narazı olanda, arvad demək olmazdı hələ ona, cavan gəlin idi, nə isə gəlinin uşaqlarla sözü çəp gələndə, uşaqlar atalarına şikayət eləyirdilər. Kişi də:

-Vurum? Vurum? - deyib, əlini qaldırır, amma qızın da gəncliyinə yazığı gəlir, vurmurdu. Elə «vurum, vurum» dedikcə, gəlin əlini başının üstünə hayil eləyib, divara qısılib deyirmiş:

-Vurursan-vur, dayna, qırığ olduq-getdük ki, Xanəlinin, Xanməmmədin, Xasayın, Xasının, Qızbəsin üstündə.

Balaca uşaqlar da güldülər bu qızın öz ögey uşaqlarının adlarını bir-bir saymağından ötəri.

Böyükxanım ana ilə qeribə, əfsanələr, rəvayətlər danışardı ki, elə bil, əsl bir dastançı idi. Şerlər oxuyardı, uşaqları zəngin folklorla tanış eləyərdi. Onun uşaqlarına bircə ən böyük mükafatı sevdikləri kitabı hədiyyə kimi verməkdən ibarət idi.

-Hə, bax, filan işi gör, «Koroğlunu» verim oxuyasan, filan işi gör, «Aşıqlar» kitabını verim oxuyasan. Bu evdə tez-tez belə səslər eşidilərdi. Tərbiyəsi də maraqlı idi. Qonşudan bir adam çağıranda, əgər uşaqlardan biri -hə, nə deyirsən? - desəydilər, əvvəlcə özü qonşuya cavab verər, sonra da Əziməyə deyərdi:

-Bala, çağırana «hə» yox, «bəli» de.

ƏZİMƏNİN ÖZ BİLDİYİ KİMİ HEKAYƏTİ

Keçən yüzilliyin təxminən 83-84-cü illərində yeddi əsrdən ziyadə Şirvanşahlığın və Şirvan xanlığının paytaxtı olmuş Şamaxı şəhərinin İmamlı məhəlləsində sakin olan Məşədi Cəfərlə Xanım «padşahın» oğlu, Güllü və Şərəfnisə bacılarının bircə qardaşı Məhəmməd Cəfər oğlu Musayev dünyaya gəldi. Bircə oğul, ananın və onun qorxusundan qohumların ərköynləşdirməsi nəticəsində çox nadinc, intizamsız, bir qədər də qoçuluq eşqilə böyüyürdü. 15-16 yaşındaykən Şamaxıda kimisə öldürdüyündən tutulmuşdu. Rus məmurlarına xeyli rüşvət - «pul basıb» yaşını 14-ə endirmiş, həbsdən azad edilmişdi.

Onun Şərəfnisə adlı bacısı Şamaxının tanınmış ruhanilərindən «Fit dağından enmiş» Sultanın ögey qardaşlarından birinin arvadı və Rübabə xanımın yaxın rəfiqəsiydi. Elə bu bacılıq-cicilik səbəb olmuşdu ki, Seyid Rübabə və Kərbəlayı Əliheydər qızı Güllübəyimlə Məhəmməd Cəfər oğlu nişanlanmışdı və oğlan gələcək qayınanasını «bacı» adlandırır. Həbsxanadaykən ona xəbər vermişdilər ki, «bacının bir qızı da oldu». Rübabə səkkiz qız üstündə bircə oğul tapmışdı və uşaq iki yaşındaykən ölmüşdü. Güllübəyim nişanlıydı, toyu olasıydı. Qardaşının qəfil ölümü ona elə təsir bağışlamışdı ki, «az qala dəli olmuşdu qız». Nənəm Seyid Rübabə xanım deyərdi ki, qız, qardaşının dəfnindən sonra döşək üstə yatmadı ki, qaqaşım quru yerdədi, mən döşəkdə yatım? Az müddətdə o qədər ağladı-sıtqadı ki, qardaşının qırxı çıxmamış özünə biçdiyi üsulla da öldü getdi. Gözəldi, adına Lahıclara mis-misana sifariş vermişdi kişi. Bircə bu balaca satıl qalıb, adı da üstündə... (həmin satıl mendedir.)

Babam Kərbəlayı Əliheydər Məhəmməd Cəfər oğlunun özünü aparmasından narazıymış, «nə oxuyan kimi oxumur, molla dayısı ola-ola əlindən dad çəkir. Heç bir sənət ucundan yapışmır. Külfətini nəynən dolandıracaq?» deyərmiş və Güllübəyim xalam - atamın əvvəlki nişanlısı öləndə Kərbəlayı Əliheydər bir qədər rahat nəfəs alır ki, qohumluq bitdi.

Amma sən saydığını say, gör fələk (bu yerdə bacılar) nə sayır. Qardaşım Məhəmməd (atamın adını daşıyır) zarafatca anama deyərdi ki, «Ay ana, bu lütkom kişinin nəyinə getdin, nə bacısı yoxdu (onda ölmüşdülər), nə qardaşı vardı. Bizim də nə əmimiz, nə bibimiz, sən də ki, ananın səkkiz qızıynan bir oğlundan təkçə sən qalmısan, odu ki, nə xalamız var, nə dayımız.» Anam onu heyran-heyran dinləyər, xəfifcə gülümsünüb deyərdi:

-Mən getmişəm ki? Nə xəbərim vardı? Verdilər...

-Düz deyirsən, səni əsgər yerinə basıblar...

Doğrudan da anam doğulanda atamızın ən azı 16-17 yaşı varmış. Anamızın doğulmağı xəbərini həbsxanadaykən eşidibmiş. Tay-tuşu olan Güllübəyim xalamıza nişanlıymış. Amma... Fələk ayırdı - «bacılıqlar» qoymadı. Nənəmiz Rübabə xanımla bibimiz Şərəfnisə xanım bir-birindən

ayrılmaq istəməyiblər. Babam bir də görüb ki, arvadlar nəyə pıçıl daşır. Nəticədə məlum olur ki, bizim 5 yaşlı anamız Zeybənise xanım - Böyükxanım (adı nənəmizin Mustafa xan nəslindən olan anasının adı olduğundan Böyükxanım çağırılıb) özündən azı 16-17 yaş böyük olan Məhəmməd Cəfər oğluna - atamıza nişanlanıb. Doqquz yaş olanaq gözləyib, doqquz yaşındaykən ata nənəmiz Xanım arvad tək olduğundan adətə görə «ev qızı-ev gəlini» adıyla toy edib aparıblar. Özü ilə cehizlərindən başqa bir fayton dolusu oyuncaqlarını da aparıblar ər evinə.

Anamızın nişanlı vaxtını nənəm qəlbində bəlkə də təəssüf hissiylə, amma zahirdə uşaq evcik-evcik oyunu kimi xatırlardı. Şərəfnisə xanım artıq çoxdan kişi həddinə dolmuş qardaşının 5 yaşlı «arvadına» - nişanlısına müxtəlif mahnılar öyrədirmiş:

Atlı çapar, ay dayı,
Ürəyim qopar, ay dayı,
Burdan gəlib keçəndə,
Məni də apar, ay dayı.

Axı Böyükxanım adı daşıyan qızciğaz ölən bacısının nişanlısına dayı deyirmiş. Bu bığıburma Şamaxı qoçusu cavan, atla gələcək qayınanası ilə gələndə at həyəti murdarlasa, qızciğaz gələcək baldızının öyrətdiyi kimi deyirmiş:
-Atın peyinini yığ papağuvun içinə, apar...

Yaxud həyətdə manqalın üstündən kabab «daş-başlayan» gələcək ərinə çığırılmış:
-Ətimi ye, quyruğuma dəyməəəə!!!

Qızciğazın bütün bu zahiri gülməli, əsli faciəli həyatını cəhənnəmə döndərmişmiş ər evində. Əri və qayınanası evdə olmayanda xalçaları yığışdırıb döşəmədə fırfıra fırladır, qonşu qızciğazlarla gəlin-gəlin oynayır, əri evə gələndə qaçıb tualetdə gizlənir və Allaha yalvarırmış: «Ay Allah, Bircədayı tez gedəydi». Bu imiş ilk gəlinlik illəri. Əri hələ onu bir qadın kimi əməllicə dərk etmədiyi halda qayınanası hələ qızlar bulağından su içməmiş, yaşı güclə 13-ə çatan «gəlininə» deyirmiş:

-Bu il də hamilə olmasan, oğluma təzə gəlin gətirəcəm. Sən ərəmik çıxırsan, mənim oğlumun övlada, mənim sə nəvəyə ehtiyacım var. Nəslim batmayacaq, bircə oğulun övladları ola gerek.

Arvadın arzusu gözündə qaldı. Anam 14 yaşını bitirməmiş Xanım Padşah dünyasını dəyişdi. Çox kasıb həyat keçirirlərmiş gəlin-qayınana. Atam keyf gəzməklərində, arvad əlində əsa üzüyuxarı Dağlı məhəlləsinə evlərə gedib qızlara çərəkədən Quran dərsi verirmiş. Anam deyirdi ki, cavandım, heyvanı dişlə yemək istərdim, o isə əlçatmaz yerdən asardı, nə zaman bir böyrü qaraldı, onda düşürüb, özüyeyən hala düşəndə yeyərdik. Bir gün babam onlara qonaq gəlir, yəni eləcə qızı görməyə. Qayıdanda nənəmə deyir ki, «qız dolma bükürdü, saydım o bilmədən, düz 18 ədəd dolma bükürdü qazançasına». Babamın səsinə elə bir kədər, təəssüf hissi varmış ki, nənəm deyirdi: «Elədiyimə peşmandım, onsuz da. Bir işin ucundan yapışmadı, ömür uzununu yazıq ana hey çalışdı...»

Anamın dərdləri bununla bitmir. Bir Novruz bayramı plovunun nimçəsinin qırağında gözüne günəbaxan qabığı deyir, süfrə qarışıq xörəyi ikinci mərtəbədən tullayır aşağı və gəlini döyməyə başlayır. Hay-heşirə birinci mərtəbədə yaşayan dayısı oğlu Məşədi Böyükağa və əmidostu adlandırdığımız Tutu xanım gəlir, birtəhər «qaraya döndərdiyi» bayram axşamını sakitləşdirir, götürüb aşağıda öz evlərinə aparırlar. Tutu əmidostu danışardı ki, bir dəfə Kərbəlayı Əliheydər babamız qızı ilə gələndə qızına o zaman qiymətli olan bir dənə birşahılıq gümüş pul bağışlayır.

Gecə soyunanda anamın cibinə qoyduğu birşahılıq arxalığın cibindən düşür və ər qalxıb gəlini o ki var əzişdirir ki, «pulu mənim cibimdən götürməsən». Əmidostu Tutu xanım bütün əqrəba kimi dəlisov cahıl hesab etdiyi, «qeyrətli cavandı» dediyi atamızı çox istərdi. Hamı onu savadına, şər qabiliyyətinə, məclislər yaraşığı bol və ləzzətli, maraqlı danışığına görə sevərdi. Amma anama münasibətinə gələndə əmidostumuz həmişə «Allah insaf vermiş» sözünü deyər və anamın müsibətlərindən danışardı. Atam qohumlar içindən ən çox tay-tuşu olan Məşədi Böyükağa əmini (dayısı oğlunu biz əmi bilir, eləcə əmi adlandırırıd) çox istəyir, hörmətini saxlayır, sözündən çıxmırdı. Əmi də əmiydi ha! Gülərüz, gözəl sözlü, söhbətli, mehriban...

Birdən-birə ailəyə çox böyük bir bədbəxtçilik üz verdi. Bacısı Güllübəyim qardaş-qardaş deyə-deyə nalə çəkirdi. Güllübəyim nişanlı qız idi. Rübabə Sultanın sevimlisi, böyük qızı idi. Səkkiz qız üstündə bircə oğul tapmışdı. Bu oğul üçcə yaşına qədər yaşadı və bu üç ili Güllübəyim onu qoynunda, çiyində bəslədi. Ana əvəzinə ona yemək yedirdirdi, yumşaq çörəyi süddə əridir, ona içirdirdi, yedirdirdi. Meyvələri əzib, suyunu içirdirdi. Güllübəyim bu qardaşdan canını əsirgəmirdi. Qız oğlanı elə sevirdi ki, dəlicəsinə. Və birdən-birə bu uşağın xəstələnib ölməyi Güllübəyimi talan etdi - bir insan kimi, bir bacı kimi.

Ölsə, bacılar ölsün, - dedi,

Heç deməsin, vay qardaş.

Anası o qədər donmuşdu ki, Rübabə Sultan ümumiyyətlə, donmuşdu. Allahın ona qarğışı nədəndi, indiyəcən səkkiz qız üstündə bircə oğul tapmışdı. Səkkiz qızdan ikicəciyi qalmışdı, Güllübəyimnən anasının adını qoyduğu Zeybənise. Eləcə böyük bir xanımın adını qoyduğu üçün heç kəs ona - bu balaca uşağa Zeybənise demirdi. Hamısı Böyükxanım deyirdi, balaca Böyükxanım. Qalan uşaqları bunlardan ibarət idi. Axşam uşağı - oğlanı dəfn eləyib, qayıdıb gələnlərə ehsan verəndə Güllübəyim nə götürürdüsə, əlindən salırdı, qardaş-qardaş deyirdi. Rübabə Sultan:

-Qızım, bəsdir, Allaha acıq gedər.

-Bundan artıq nə acıq gedəcək, ana, bundan artıq neynəyəcək Allah mənə?

-Asi danışma, bala, günahdı, atan eşidər, baban eşidər.

-Lənətləyəcəklər məni? Qoy lənətləsinlər. Mənim qardaşım gedib. Elə bilirsən yadımdan çıxaraçağam? Elə bilirsən unudacağam, ay ana? Mənim qardaşım... Bircə qardaşım...Bircəm gedib bu dünyadan.

-Bədi, bədi, qızım. O birisi otaqda kişilər çörək yeyirlər, çay içirlər. Səsini eşidərlər. Naməhrəmlər eşidər səsini, günahdır.

-Qoy eşitsinlər, eşitsinlər naməhrəmlər. Qardaş...

Kim qardaşçün ağlasa,

Gözünün yaşı mənəm, - ana!

Mən qardaş istəyirəm. Mən Allahdan qardaş istəmişdim. Verdi... Aldı...

-Neynəmək olar, qızım, özü vermişdi, özü də aldı.

-Bəs niyə zülm elədi?

-Ay bala, qayınatan da o üzdədi, qayınanan bəri tərəfdə arvadlarla oturub. Eşidərlər, günahdı...

-Daha mənim nə qayınatam var, nə də qayınanam. Mən yaşamayacağam, ana, mən qardaşımdan sonra yaşamayacağam.

Bostanda tağım ağlar,
Basma, yarpağım ağlar.
Sağam, ay ana, özüm ağlaram,
Ölsəm - torpağım ağlar.

Rübabə Sultanın gözləri doldu. Çaldığı halvanı yuxaların arasına qoyub ürüş düzəltдикə gözündən sel kimi axan yaşı qızından gizlətməyə çalışırdısa da, bacarmırdı. Balaca Böyükxanım ortalıqda gəzişir, hələ faciənin böyüklüyünü dərk eləmirdi. Gecə düşdü, gələnər dağılışıb getdi. Hər dəfə belə olur. Nə qədər ki, hüzn yerinə əzizini itirmiş adamların başına toplananlar olur, onlar bir qədər özlərini toparlayır, gələne qulluq edir, ona görə də itkinin ağırlığını qəlblərinin dərinliyinə gömürlər. Amma elə ki, adamlar dağılışıb getdi, bu hüzn, bu hicran, bu əbədi ayrılıq...

Qız gözlərindən axan yaşı silmədən - silmirdi, silə bilmirdi, yumruğuynan hərdən gözünü ovuşdursa da, silmirdi bu göz yaşlarını - və deyirdi:

Dağlara binə gəlləm,
Gedərəm, yenə gəlləm.
Bir də üzünü görsəm, - ay qardaş, can qardaş, -
İmana, dinə gəlləm.

Yer-yurd salmaqla məşğul olan Rübabə Sultan deyindi:

-Bədi, ay qız, - danladı onu, - bədi, Allaha xoş getməz. Bədi, bala.

-Necə yeni bədi, ana? Necə yeni bədi? Axı bir də qaqaşımın üzünü görmək qiyamət günə qaldı... Qiyamət günə qaldı, ana. Bu nədi? Mənimçün yer də salmısan?

-Necə yeni yer də salmısan? Bəs neynəməliyəm?

-Qaqaşım mənim quru torpaq üstündə, yerin altında yatıb, mən yorğan-döşəkdə? İpək döşək, balıq üstündə yatacağam? Yox, ana, mən də yerdə yatacağam.

Qız yarımqaranlıq işıqda köynəyinin böyrünü qaldırıb sağ tərəfdən ciyəri hissəsini yerə söykədi, yorğan-döşəyi itələdi, palazı-xalçanı sıyırdı və torpağın üstündə, həmin bu çılpaq bədəninə torpağa dayayıb uzandı. Rübabə Sultan hıçqırıqlar içində qızın yanında çökdü:

-Bədi, bala, bədi. Bayaq dedim sənə, yenə deyirəm, Allah vermişdi, Allah da aldı. Bədi, asi olma, kafir olma. Eləmə bunu, qızım, eləmə.

Uşağın qırxı çıxmamış oğlan evindən xəbər gəldi ki, bu nədi, körpə uşağa da qırx saxlayacağıq, il saxlayacağıq? Çox da ki, bir dənə idi. Oğlanın anası Xanım padşah, hamı onu sataşib belə adlandırır, çünki onun da üç qız üstündə oğul övladı olmamışdı. Biri olmuşdu ki, bir gecə o da, zahı olan bacısı da ağrı çəkirdi. Gəlib Güllüyə dedilər ki, Xanım bacın da ağrı çəkir bu gecə. Güllü dedi:

-Yox, mən bu gecə oğlan doğacağam, Xanım onun ağrısını çəkir.

Allahın işlərini bilmək olmaz. Bu gecə o, dəyiş-düyüş elədi, əksinə oldu, Güllü qız doğdu, Xanım oğlan. Cəfər kişi iri bir çuvalı Xanıma tərəf çəkdi. Xanım əlini çuvaldakı unun üstünə basdı və dedi:

-Payla kasıb-kusuba, payla. Qoy bütün ağraba bu gecə şam yandırsın, mən oğlan doğmuşam.

Bu ifadəsinə görə də onu Xanım padşah adlandırırdılar. Çox hökmlü arvad idi. Dəhşət hökmlü arvad idi. Heç bir əqrəbaynan-zadnan əməlli-başlı yola getməzdi və hamı təəccüb eləmişdi ki, Rübabə Sultan rəfiqəsinin xasiyyətinə bələd ola-ola, onu bilə-bilə, niyə qızını ona verir. Amma

rəfiqələr o qədər bir-birinə yaxın, mehriban idilər ki, Xanım padşahın diləyini yerə salmamış, onun bircə oğlu Məhəmmədə vermişdi qızını, xəbər göndərdi ki, hazırlaşsınlar, düyüleri islatmışam, toy tədarükü görmüşəm, gəlib gəlinimi aparacağam. Təkəm, yola gedə bilmirəm, dolana bilmirəm. Qızları köçürmüşdü, oğlu ilə tək qalmışdı. Oğlan da tək olduğundan o qədər erköyün böyümüşdü ki, arvad ona öhd edə bilmirdi, ona görə də gəlini aparmaq istəyirdi. Bu xəbər Rübabə Sultanın evində ildırım kimi çaxdı. Güllübəyim əvvəl qəhqəhə ilə güldü, sonra hönkürtü ilə ağıladı və dedi:

-Xanım padşah ki, Xanım padşah. Hökmü rəvandır. Bəli, heç qaçaşımın qırxı çıxmamış gəlin olacağam. Al duvaq örtəcəklər başıma, al geyindirəcəklər mənə. Allahım, küllər olsun başıma.

Bir neçə gecəydi ki, onsuz da quru torpaq üstündə yatan qız öskürür, arabir tənğənəfəs olurdu. Həmin gün - Xanım padşah tələbinin, Xanım padşah hökmünün səhəri günü Rübabə Sultan qızının gec oyandığından şübhələnib qızlar yatan otağa keçdi. Balaca Böyükxanım yatağında mışıl-mışıl yatırdı, Güllübəyim də ondan bir az aralı quru torpaq üstündə uzanmışdı. Elə onun ilk görkəmindən, ilk baxışdan Rübabə Sultan anladı ki, qızı dünyasını dəyişib. Dizləri qırıldı, yerə çökdü. Bu onun yeddi qızı, bir də oğlunun ölümü idi.

Balaca Böyükxanım bir şey dərk eləmədi hələ, beş yaşa təzəcə girmişdi. Ev dolur, boşalır, hüzür verənlər, baş sağlığına gələnlər, Rübabə Sultan kimi xanıma candan yananlar gəlib-gedir, ev dolub-boşalırdı qırx gün. Və bu qırx gündə gəlin kimi evinə aparmaq istədiyi qızın ölümündən çox mütəəssir olmuş Xanım padşah rəfiqəsi Rübabə Sultandan ayrılmırdı. Bu cici-bacılıq xeyli davam edirdi, sıxlaşırdı. Xanım padşah tez-tez balaca Böyükxanımı qucağına alıb oturdur, ona saçaqlı konfetdən-zaddan gətirib verirdi. Xısın-xısın Rübabə Sultanla danışmasından atanın dalağı sancdı. Bir gün arvad bu evdə olmayanda Rübabə Sultanla tək qalanda kişi adəti söyüşü ilə (onun söyüşü belə idi, bundan ağır söz bilmirdi, bilsə də, hələ Rübabə Sultanın yanında bir kəlmə də ağır söz söyləməmişdi, söyüş söyməmişdi) dedi:

-Bura bax, ağız əyilmiş, bu Xanım padşahnan çox xosunlaşsınız ha. Birdən bilmərəm...

-Əşşi, nəyi bilməzsən?

-Birdən bir iş çıxardıb-eliyərsiz e...

-Nə iş çıxardacağıq?

-Qızın başına bu iş gələndən sonra ürəyim çox yanıb. Çox darıxmışam, arvad. İnan mənə, dünya gözümə dardı. Elə bilirəm ki, o yeddi balamız birdən keçinib. Güllübəyim ayrı can idi. Canını qardaşına qurban verdi.

Rübabə Sultanın gözləri doldu. O, ömründə zarafatçı, xoşxasiyyət, Hafizi Quran həmişə başı dini söhbətlərlə məşğul olan ərindən belə sözlər eşitməmişdi. Yandırırdı bu sözlər onu. Deməli, o səhv eləyib. Kişi onun düşündüyündən daha dərin əzab çəkirmiş. Doğrudan da, bir zaman, bir-iki il keçəndən sonra kişi anladı ki, onun düşündüyü səhv deyilmiş. «Qızı gözləyəcəyəm, balaca balanı gözləyəcəyəm», - deyən Xanım padşah doğrudan da gözünü indi artıq altı yaşını doldurmuş balaca Böyükxanıma zilləmişdi. Qohum-əqrəba arvadları hamısı artıq bilirdilər ki, balaca Böyükxanım özündən 17-18 yaş böyük Məhəmmədin deyiklisidi. Daha dad-fəryad hara çatacaq? Olan olub. Alın yazısına pozu yoxumuş...

Məhəmməd elə atnan evin bu yanından, o yanından çapanda, oxuyurdu, dəb düşmüşdü o zaman, yaman bu hava o vaxtlar.

Hey, hey, çalpapaq,
Hey, hey, gülyanaq.
Neyçün oldun bidamaq?

Əslində bidamaq deyil. Atlı gedən çalpapaq oğlan bunu oxusa da, bidamaq deyildi. Əslinə qalsa, bidamaq olmalıydı. Güllübəyim kimi gəlini təzəcə itirmişdi. Nişanı verilmiş, toy düyüsü islanmış gözəllər gözəli Güllübəyimi. Amma noolsun? O adam qorxsun ki, yerində dul baldızı olmasın. Onunsa, dul deyil, beş yaşlı, quzu kimi, mehriban baldızı vardı. Yüz il də qalsa, lap beş il, on il də çəksə, nə anası, nə bacısı Rübabə Sultanın qapısından əl çəkən deyildi. Alacaqdılar o qızı, mütləq alacaqdılar.

Bu halla bir neçə il keçdi. Qız gəlib 9 yaşına çatanda Şərəfnisə də, Məhəmməd də yavaşcadan, padşah Xanım isə təkidlə:

-Qızımızı-gəlinimizi aparırıq.

-Ay balam, bundan nə gəlin, özü də hələ «gəlin-gəlin» oynayır...

-Mən gəlin demirəm ki, ev qızı-ev gəlini.

Belə bir adət var idi. Kiçik qızları ev qızı-ev gəlini adı ilə aparar, azacıq özünə gələn, özünü tanıyan kimi dərhal bütün məsələləri həll edirdilər. Beləliklə, toy oldu. Toy oldu, gəlinin cehizi ilə birlikdə bir fayton dolusu da gəlincikləri, onun gəlininin bütöv bir ev əşyası, balaca bir otağı var idi bu gəlinin, bütün əşyalarını da bir faytonda apardılar. Gülməlidir, elə deyilmədi?

Nə isə... Qız bu zaman əlbəttə gəlin olacaq vəziyyətdə deyildi, körpə idi. Evdə qayınanasına xidmət etməklə məşğul idi. Arvad çirt çubuğu çəkirdi və hər dəfə onun tüpürcək ləyənini aparıb həyətdə yuyanda ödü ağına gəlirdi. Zaman gəldi ki, bu qız artıq hal havası gördü və baldızı artıq onu başa salmağa başladı ki, ər nədi? Neynəmək lazımdı? Yöresiyçün qızın üzünü aldılar. O gün heç bir tük olmayan üzündə yalnız bir-iki xırdaca yüngül tüklər dardılmışdı. Bircə bu yadındadı ki, nisbətən ona uyğun gələ bilən, yaxın ola bilən baldızından soruşdu:

-Yaxşı, yaxşı, bəs bu da necə olacaq, o tük qədər incidəcək?

Şərəfnisənin ürəyi sıxıldı. Əslində onun doğrudan da qardaşının evləndiyi bu körpə qıza yazığı gəlirdi. O, bilirdi ki, qardaşı - üzü üzlər görmüş, az qala küçə arvadlarının əlindən çıxmış nadinc, erköyün, heç kəsi dinləməyən, heç kəsi eşitməyən məğrur qardaşı bu körpə qızı necə sındıracaq, necə ram edəcək. Edə bilmirdi. Görürdün ki, Məhəmməd darvazanı döydü. Gəldiyini bildirdi ailəyə, ösgürəkən, qədim kişilərin qaydasıyan. Elə bu zaman həyətdə qartopu oynayan balaca gəlin qız qar lopalarını qaçıb mətbəxdə gizlətməyə yer tapmayanda kömür xalçasının üstündə gizlədirdi. Qaçıb tualetə girirdi.

-Ya Həzrət Abbas, özün kömək elə. Ya Həzrət Abbas, Bircədayı tez gedəydi.

Bir-iki il keçsə də gəlin olduğundan, o hələ də ərini Bircədayı adlandırır.

Ər... Ər nə idi onunçün?.. İki ağrı yadındaydı: bir üzündən qoparılan o tük, bir də zifaf gecəsinin ağrısı... Ər onunçün ancaq bu ağrılarla bağlı idi. Məhəbbətin nə olduğunu bilmirdi. Heç kəsi sevməmişdi, heç sevgi yaşına dolmamışdı da. Ona görə də məhəbbət, ər deyiləndə onun təsəvvüründə o iki ağrı canlanardı. Əqrəba içərisində gördüyü adamlar arasında qoca kişilərdən başqa heç kəs yox idi. Əri də hər şeyi bəhanə eləyib onu döyərdi, özünə ram etmək üçün qorxu yeridərdi bədəninə. Bəlkə qorxu ona sevməyi öyrətsin, ona təslim olmağı öyrətsin. Ondan qaçmasın gəlin. Məhəmməd evdə yox idi, şəhərdə yox idi. Bir partiya xalça götürüb guya satdırmaq üçün, əslində kef üçün Gürcüstana - Batumiyə, Suxumiyə - harasa o tərəflərə getmişdi. Evdə bir gəlin, bir də qayınana qalmışdı. Varidatı olmayan qayınana evlərdə çərəkədən dərs deyirdi. Yenə bu gün üzüyuxarı - Dağlı məhəlləsinə qədər payı-piyada, əlbəttə, daha nəynən gedəcəkdi ki... Bu yerlərdə atı yox, faytonu yox, arabası yox idi. Qoca arvaddı, payı-

piyada. Var-yox bir oğul onu pulsuz-parasız qoyub getmişdi. Məcbur idi, gedib pul qazanmalı idi. Arvad evdə olmayanda balaca Böyükxanım evdə xalçaları, palazları evin bir tərəfinə yığıb, evdə fıfıra fırladırdı. Həyətdəki qızlarla beşdaş oynayırdı. Elə bu gün də fıfıra fırladığı yerdə qəfildən arvad içəri girdi. İlahi, ösgürməmişdi də. Ösgürək boğan arvad o pillələri necə çıxmışdı ki, Böyükxanım onu duymamışdı. Eyvana 3-4 pillə var idi hər halda.

-Nə? Ay köpəyin qızı, özünü day belə yetirmisən? Ərün çöllərdə qazanc dalıycan gedib, səninçün qazanc gətirsin, sən burda - evin ortasında fıfıra fırladırsan? Ay... Ay camaat, - arvad eyvana çıxdı, - bir baxın, gəlin evin ortasında fıfıra fırladır.

Balaca Böyükxanım əlbəttə, fıfıra ilə qamçını bir tərəfə tullayıb cəld yerin xalçalarını, palazlarını saldı, qayınanasının döşəyini, qayınana yastığını kürəyinə qoydu. Çırt çubuğu çəkmək üçün tənəkisini, kirbitini, daha doğrusu, çaxmaqqlunu, bir də tüpürcək ləyənini getirib döşəkçənin yanına qoydu. Arvada bir kəlmə də söz deyə bilmirdi. Bilirdi ki, desə, arvad bir az da köpürəcək. Namərd oğlundan çəkdiyini bircə dənə istəklili balasına həsrət olan arvad ona heç namərd də deyə bilmirdi. Deyə bilmirdi, qarğıya bilmirdi, dalıycan danışa bilmirdi. Bircə kəlmə onun dalıycan danışanın gözün oyardı. Amma hər halda əlindən bərk yanıqlıydı. Ona olan yanğını, ona olan acığını, hər şeyi bu xırdaca Böyükxanımın - gəlinin üstünə töküdü. Balaca boylu, solğun, omuzlarına qədər uzun, qıvrım saçlı, iri qara gözlü, qədim nağıllarda deyilən kimi kaman qaşlı bu qız doğrudan elə özü də xırdaca bir gəlinciyə bənzəyirdi, amma özü gəlin idi, gəlin. Zamanın, taleyin hökmü ilə gəlin.

-Ay hey, ay camaat! Bu gün-sabah ana olacaq.

Amma yox. O, ana ola bilməyəcəkdi. Nə əri yanındaydı, nə də özü bu analığa hazır idi.

-Vallah-billah, o oxuduğum Quran haqqı, əgər bu il də ərin gələn kimi hamilə qalmasan, sənin üstünə günü aldıracağam. Mənə nəvə lazımdı, mən qucağımda nəvə görmək istəyirəm. Mən balamın nəslini görmək istəyirəm, davam eləsin nəslini. Səndən nə çıxacaq mənim balama.

Arvadın bu sözləri artıq evdə deyilirdi, çırt çubuğuna tənəki doldurub qızın alışdırdığı çaxmaqqoldan tənəkinin üstünə qoya-qoya danışırı, deyirdi. Yadından çıxırdı ki, aldığı bu ev qızı-ev gəlini adı ilə gətirdiyi bu körpə hələ heç tam mənasında qadınlığa - analığa hazır deyil.

Zaman belə gətirdi ki, o, doğrudan da oğlunun övladını, yəni nəvə görmədən öldü. Gəlin 14 yaşında qayınanasının ölümündən cəmi bircə il sonra ilkinə hamilə qaldı.

Həmin zaman idi ki, ermənilər şəhərdə hakimlik edir, gah Sentrakaspi, gah da daşnak Şaumyan, nə bilim, başqaları, müxtəlif adlar səslənirdi. Böyükxanım da, Xanım padşah da bu dəyişiklikləri heç cür başa düşmürdülər. Amma arvad hər gün dərsə gedir, yenə haralarasa kef çəkməyə gedən oğlunu əvəz eləyib, onun evini saxlayırdı. Arvad öləndən sonra az bir müddətə Bakıya gəlib-qayıdan Məhəmməd yenə də qızı tək qoymamaqçün onu götürüb qayınanası Rübabə Sultanın yanına gətirdi.

-Bacı, mənim vacib işim var, gedirəm, sizdə qalacaq bu.

Əslində Rübabə Sultan qızın onun yanında qalmağına yerdən göyəcəni razı idi. Qızın vaxtının ötdüyünü də bilirdi. Bunun üçün daha çox sevinirdi ki, qız onun öz nəzarəti altında olacaq və 14 yaşında qızciğaz evlərdə tək-tənha qalmayacaq.

Bu elə bir ağrı, elə bir yara idi ki... Müxtəlif şeyləri bəhanə eləyib, gah ermənilərdən, cavanları türklərin qarşısına apardıqlarından, qırdıqlarından, min bəhanə ilə Məhəmməd evi qoyub uzaq qohumları yaşayan bir kəndə getdi.

Qız - balaca Böyükxanım - artıq heç bir şey olmamış kimi, sanki heç ərə getməmişdi, sanki heç başqa evdə yaşamamışdı, anasının, atasının qanadı altında güzəran keçirirdi. Fərəhlənmirdi. Hardan fərəhlənəcəkdi? İlkinin sevincini artıq anlamağa başlasa da, uşağın nə olduğunu bilməyə-bilməyə artıq anlasa da, hər halda ər evində deyil, ata-ana yanında idi. O, dəqiqəbaşı başına vurulan qapazdan, böyrünə vurulan dürtmədən, üzünə qarşı söyüşlərdən xilas olmuşdu. Bişirdiyi xörəkləri bəyənəməyən ər qabı-qazanı, hamısını həyəətə tullayırdı. Bunlardan da azad olmuşdu. Anasının yanında yaşayırdı, anasının yanında. Dünyaya ilki gəldi. Övlad şirinliyini hələ dadmamışdı. Bilmirdi bu şirinliyin nə olduğunu. Ana - Rübabə Sultan uşağın adını Nuricahan xanım qoydu. Qız çox az müddət yaşayıb öldü. Başını bu qovğalı dünyadan qurtardı, öldü getdi. Ata olan bəndə heç bilmədi ki, qızı gəldimi dünyaya, getdimi dünyadan? Nə sifətdə, nə tərzdə oldu, bilmədi. Beləcə günlərin bir günündə Rübabə Sultan eşitdi ki, Məhəmməd getdiyi kənddə Xeyri adında bir qadına evlənib. Qızının üstünə günü gəlib. Bu onun faciəsi idi. Doqquz övlad içində səkkiz qızdan bircəsini saxlamışdı, bircəsini göyərdirdi, bircəsindən nəvə dadmışdı və bu nəvəni də Allah ona çox görüb əlindən almışdı. İndi həmin qızcığaz - gözünün ağı-qarası, ürəyinin nazik telləri, dilinin əzbəri. Ana bu övladdan da nigaran idi. Bu övladın da üstünə günü gəlirdi. Yandıracaqdı bu günü onu, yandıracaqdı. Qiyamət qarasıydı çəkilmişdi Məhəmmədin üstünə . Amma qayınana yenə qızının xatirinə, baş yoldaşı xatirinə onu qarğamırdı, ürəyi qoymurdu qarğasın. Deyirdi bəlkə bir az da böyüyər, ağla gələr, qədir-qiymətin bilər. Bilmədi qədir qiymətini və bu doqquz övladın içində yeganəsinin faciəsi Rübabə Sultanın şəxsi faciəsi idi, analıq faciəsi idi, nənəlik faciəsi idi, qayınanalıq faciəsi idi. Əgər o Hafizi-Quran ər, o mehriban insan olmasaydı, Rübabə Sultana elə gəlirdi ki, dərddən dəli olar. Bir də bu qızı ərəmi verə bilər? Verə bilməz. Kəbin altındaydı. Övlad görəmi bilər? Göre bilməz. Çünki ər burda yoxdu. Bax elə belə, su içində, su üstündə gəmi kimi əzab içində qıvrılırdı Rübabə Sultan.

Şəhərə şrapnellər uçduqca o, həyətdə öz işini görürdü. Şrapnellərin nə kimi fəlakət törədə biləcəyini düşünmək belə bacarmırdı, bilmirdi, görməmişdi. Xoşbəxtlikdən onların həyətinə bir dənə də şrapnel düşmədi. Erməni-müsəlman qırğını da onun yanından keçdi, yəni yanından keçdi deyəndə ki, heç yanından keçmədi.

Rübabə Sultanın dayılarının birinin Tatarski adlanan küçədə gözəl arşın malı mağazası var idi, oğlu da orda işləyirdi. Ermənilər oğlanı elə doğramışdılar ki, 27 yara saydılar bədənində. Belə keçmişdi yanından. Rübabənin oğlu yox idi, əri qocaydı, o ağır faciələri dayısının bu cavan oğlunun bədənində göz-göz olmuş yaralarında gördü. Bu da onun bir faciəsi idi. Erməni-müsəlman qırğınında o günlərdə Bakıda 10 mindən ziyadə insan şəhid məhv oldu, Çəmbəkənddə ölüləri basdırmağa imkan tapmırdılar, meyit meyit üstə gedirdi. Hüzür yerlərini çatdırmaq olmurdu. Əqrəbadan o qədər adam ölmüşdü ki, çatdırı bilmirdilər. Türklər şəhərə gəlməsəydilər, bəlkə heç yerdə qalan camaat da qaçmaq gümanı olmayan, heç bir yerə pənah aparıb gedə bilməyən adamlar hamısı məhv olacaq idi. Bu dövrdə əlbəttə Məhəmməd Bakıda görünmədi. Bir də o zaman Bakıya ayaq basdı ki, artıq evlərin damlarının üstündə zorla qaldırılan qırmızı bayraqlar dalğalanırdı. Ayaqyalın bolşeviklər gəlib qapıları döyür, zorla ev sahiblərinə qırmızı bayraq aldırıb evlərin damlarına qaldırırdılar. Evlər qarət olunmağa başladı. Qonum-qonşuda dövlətli kim vardısı, qapılarına arabalar çəkildi. Arabalarla əmlak, ev əşyası, hər bir şey soyulub aparılırdı. Rübabə Sultan, dünya görmüş qadın bu milli faciəni çox ağır əzabla keçirirdi, bu faciə də artıq kövrək olmayan, artıq bəlkə bir daşa dönmüş ürəyindən keçirdi, gözlərinin yaşı qurumuşdu. Doqquz övlad... Səkkizi ölüb, biri bədbəxt və talesiz, ərləkən dul... Ana olmalı ikən (artıq yaşa dolurdu) sonsuzluğa gedirdi sanki. Balasının bu acı taleyi zamanın dərdlərini, bəşərin dərdlərini unuttururdu Rübabə Sultana. Yox, unutturmurdu. Məgər bu faciələri - qonum-qonşuda, əqrəba içində, məhəllədə, şəhərdə baş verən bu acı faciələri unutmaq olardı? O da

unutmurdu. Hər dəfə məscidə gedəndə dal tərəfdən qadınlara məxsus pillələrlə qalxıb tavana yaxın qabağına məhəccər tutulmuş yerdə əyləşər, üzünü qibleyə - mehraba doğru çevirər - İlahi, ey böyük Allahımız, xilas elə bəşəriyyəti bu bəladan. Rəbbim, ulu Rəbbim, böyük Pərvərdigarım, yaradanım, sən özün yaratmısan bu insanlığı. Xilas elə, ya Rəbbim. Erməni bəlasından qurtardın, malaşərik (bolşevikləri o vaxt belə adlandırırdılar) bəlasına düşdük. İlahi, adı malaşərik imiş, özləri də elə mala şərik çıxdılar. Ayaqyalın gəlib, ayaqqabı geyindilər. Yırtıq-yamaqlı, çulu cırıq gəldilər. Dövlətlilərin, varlıların palın-paltarın geyindilər. Ağa oldular. İlahi, götür yer üzündən haqsızlığı. Götür yer üzündən bu zülmü. Çəkmə bizi imtahana, ya Rəbbim, çəkmə bizi imtahana. Zaman sənin hökmündədi, bəşər sənin hökmündədi. Biz sənin hökmünün qullarıyıq. Ya Rəbbim, özün xilas elə qullarını bu əzabdan, bu bəlalardan, özün xilas elə, ya rəbbim. Qoy heç bir bəndənin övladı ölməsin, yara almasın, bədbəxt olmasın. Bütün anaların göz yaşını leysan kimi tökülməsin. Bütün balalar xoşbəxt olsun. Mənim bircəm də onların içində, ya Rəbbim. Mənim bircəmə də nəzər sal. Mənim bircəmi də xoşbəxt elə, ya Rəbbim.

Fələyi dindireydim,
Bilməzin bildireydim,
Balama yazı yazanda
Qələmin sındıreydim.

Özün pasiban ol balama, ya Rəbbim. Qurbanımı qəbul elə. İsmayıl qurbanı, İsmayıl qurbanı. Həzrəti İbrahim Peyğəmbər eşqinə. Həzrəti Fatimə eşqinə. Balamın qurbanını qəbul elə. Xilas elə balamı, ya Rəbbim bu bəd taledən. Tale üzünə gülsün. Əri üstünə qayıtsın. Öz külfətini saxlasın. Ata-ana olsunlar. Ya Rəbbim, eşit, eşit

HƏYƏTDƏ

Rübabə Sultan Böyükxanımın günlü həyatı ilə barışa bilmirdi. Gözünün qabağında Məşədi Xeyri indi hamilə idi. Deməli, günlər arasındakı bir fərq də götürüldü. Kişini ürəkdən sevən bu arvad onun körpəsini qarnında daşdığı üçün elə bir fərəhlə danışır, gülür, elə bir fərəhlə yaşayırdı ki...

Deyərlər, günü, günü deyil, balası günüdür. Əzimə də götürə bilmirdi bu günlü həyatı. Arvadı tez-tez tikanlayır, ancaq böyüklər sükunət içində, daxili bir əzab ilə keçirirdilər bu günləri. Ona görə də Rübabə Sultan dözə bilməyib, Bakıya qayıtmaq istəyirdi.

Böyükxanım ana günüsünün hamiləliyin son günlərini rahat keçirməsinə çalışır, günlüyün, hamiləliyin nə olduğunu yaxşı bilən qadın günüsünə hər cəhətdən yardım eləməyə çalışırdı. Arvad isə heç nəyə baxmadan əvvəlki kimi at dalıncan, heyvanat dalıncan gedir, özünü çox sərbəst aparır, heç nədən qorxmurdu. Və bu həyat, belə ayaqüstü həyat ona doğumu da asan keçirməsinə imkan yaratdı. Rübabə Sultan gedəndən bir gün sonra qadın - Məşədi Xeyri keçmişlərin dediyi kimi, aşıqların dediyi kimi bar-həmlin yerə qoydu və gözəl bir oğlan doğdu, buz baltası kimi. Əlbəttə, uşaq iriliyinə baxmayaraq yarımçıq idi, bir neçə günü çatmırdı. Böyükxanım ana onu bələkləyib yükün üstünə qoymuşdu. Zəhmətli ağır halda yatan günlərində Böyükxanım ana çağanı öz südlü döşü ilə - Əhməd qardaşının südü ilə yemləndirir, əmləndirirdi. Əzimə də, atasının adını daşıyan balaca Məhəmməd də gedir, gəlir, yükün üstündən uşağı götürüb əmizdirən anaya və çağaya maraqla baxırdılar. Bu, onların atalarının oğlu - həm atadan qardaş, həm anadan süd qardaşları idi. Maraqla baxırdılar. Məhəmməd atasının adını daşıyırdı. Bunun qərribə bir tarixçəsi var idi. Bir ənənə ilə, bir adətlə bağlı idi. Məhəmməd doğulanda, üç il

bundan qabaq, Məşədi Gülsüm mama ona uşağın babasının adını qoymuşdu - Əliheydər. Qulağına çağırmışdılar. Amma irəlində deyildiyi kimi ölən baba «ad vermədiyindən» uşaq qırxı çıxmamış xəstələndi və mamaçanın təklifiylə çağaya öz atasının adı verildi.

* * *

Həyət adamı tez-tez Əzimədən danışır, onun nişanının qaytarılmasını bəd bir şey hesab edirdilər. Anaya ürək-dirək verirdilər. Bu fikirlər Böyükxanım ananın ürəyindən keçir, nigarançılıq artdıqca nə arıtdığı düynünün nəliyini başa düşür, nə qonşu arvadın dediklərini. Elə qulağı sözləri alır, bilə-bilməzə cavab qaytarırdı. Fikri Əzimənin yanında idi. - Harda qaldı, nöş gecikdi, nooldu, görəsən? İlahi, düzdü, indi azalıb. Amma o vaxt - əvvəlində nə qədər adam qalırdı tramvay altında. Görəsən, tramvay altına düşdü? Yaman qarğışdı, tramvay Bakıya gələndən bəri arvadların ağzına düşüb. Uşağa acıqları tutanda deyirlər: «tramvay altında qalasan». Uzaq, uzaq olsun, görəsən, başına nə gəldi? Doğrudan götürüb qaçdılar? Yox. Hərçənd ki, qızı qaytardıq, amma Camal elə oğlan deyildi, elə oğul deyildi, namuslu oğul idi, xəyanət eləməzdi. Bəs Əzimə? Birdən onun da ürəyi... - Ana hey fikirləşirdi. - İlahi, sən özün kömək ol balama, sən özün kömək ol.

Təkcə bundan narahat deyildi ana. Qonşularında Mirra adında bir yəhudi qadın yaşayırdı, cavan adam idi. Kiyev yəhudilərindən idi. Bir rusa qoşulub qaçmışdı. Gəlib Bakıda ev tutub, kirayə yaşayırdılar. Görünür ki, onun da ruhani ailəsi, hardasa dindarmış; ailəsi rusa getməyinə razılıq verməmişdi.

-Su girdi bir qaba, oldu içməli, - deyərdilər qonşular, - Mirra yaxçı ğızdu, yaxçı ğızdu, - deyərdi İnsafxanım, - Həriya, ne diyirsən, eliyir. Ərizə yazmağ lazımdı, urusiyçən bilmirəm, gedirəm yanına, yazır mənimçün. Belə də tez bizim dili öyrəşməyə başdıyıb ki... Bir az gülməli diyir sözdəri, amma yaxçı diyir.

Həmin bu Mirra Əzimə ilə də dostlaşmışdı. Əzimə tez-tez onlara gedir, axşamlar vaxtı olanda, dərslərini hazırlayıb qurtaranda:

-Anacan, mən ondan rus dilini öyrənirəm, rus dilində yaxşı danışmaq istəyirəm, - deyirdi.

Birdən qəribə bir hadisə baş verdi. Bir gün İzzət əmisi qızının yanına gəldi.

-Böyükxanım, xəbərin var, Mirra qızı İosif - Yusif adında bir yəhudi əsgərlə görüşdürür. Hardasa oğlan onun vətəni olan Kiyevdəndi, kiyevlidi. Yaxşı bilmirəm, yəhudidi, ya rusdu, mən bilən, rusdu. Qızı görüşdürür onuynan. Qəsd qoyub deyəsən.

Böyükxanım ananın ürəyi qoppacaya düşdü:

-İlahi, bircə bu çatışmırdı. Bu nə bəla idi başımıza gəldi?

İzzət dedi:

-Qorxma, mən özüm Mirraynan danışaram. Amma sən də qıza qadağa qoy. Getməsin ora.

Bir qədər sonra həyətdə İzzətlə Mirranın danışığı eşidilirdi. Doğrudur, onlar rus dilində danışdırlar və qonşuların bir çoxu bu dili yaxşı bilmədiklərindən mübahisənin mövzusu, səbəbini anlamırdılar. İzzət Mirraya nə demişdisə, Mirra bərkdən-bərkdən, acıqlı-acıqlı İzzətə deyirdi:

-Tı eşo, partiynaya. Ya pridu v vaşu fabriku i skaju vaşemu partkomu. Kak vam nestidno.

İzzət deyirdi:

-A tı ne vmeşivaysya v semyu devoçki. Zaçem tı leziş v çujuyu semyu?

-Kakaya eta çujaya semya? Mı sosedi, kak odna semya. Vot, ya je vısla zamuj za russkoqo. Pust ona toje vıydet zamuj za yevreye, ili za russkoqo. Kakaya raznisa? Mı internasionalniye bratya. Razve tı ne çıtayeş qazetı?

Mübahisə çox çəkmədi. İzzət acıqla nə dedisə, otağına döndü, Mirra da öz evinə keçdi.

Böyükxanım ananın ürəyində ikinci bir narahatlıq, ikinci bir yasaq əmələ gəldi. Axşam Əzimə texnikumdan qayıdanda dedi:

-Qızım, bir də Mirragilə getmə.

Əzimənin gözləri təəccüblə böyüdü.

-Neyçün, ana?

-Neyçünü budu ki, ora başqa adamlar da gəlib-gedir.

-Noolar, gəlsinlər. Məni yeməyəcəklər ki, o adamlar.

-Sənə dedim ki, ora getmə. O İosif kimdi?

-Yaxşı oğlandı, ana. Kiyevdəndi. Əsgərliyi çəkir burda - Bakıda.

-Qoy çəksin, qayıtsın vətəninə. Sənə dəxli yoxdu. Dedim sənə, getmə. İzzət bacın da deyir ki, getməsin.

Əzimə daxilən anasının və İzzət bacının təşvişini anladı. Dərindən köksünü ötürüb:

-Yaxşı, ana, olsun. Sən deyən olsun. Amma sən məndən nahaq nigaran qalırsan. Doğrudanmı sən məni o ağılda böyütmüsən ki, mən sənin razılığın olmadan bir iş tutam? Bir də mən öz millətimi qoyub başqasına... Ana, mənim bir rəfiqəm var. Məndən bir az böyükdü. Onun yaxşı bir sözü var. Deyir ki, dünyada iki söz var ki, insan o sözləri öz doğma dilində deməlidir. Biri - «ana» sözü, biri də «sevirəm» sözü.

Böyükxanım ananın ürəyinə bir qədər sakitlik çökdü bu sözdən sonra.

Bundan belə, Mirra bir neçə dəfə təkid elədisə də, Əzimə «yox» demədi, «dərsim var», - deyə, ya başqa müxtəlif bəhanələrlə bir də ayağını Mirragilə qoymadı. Ana da, İzzət bacı da rahat idilər. Onlar rahat oldular bir də ona görə ki, artıq İosif buralarda görünmürdü. Ayağını evdən kəsmişdi. Demək, İzzət bacının şübhələri əbəs deyilmiş.

İnsafın səsi həyəti başına götürmüşdü:

-Ağəz, işə bax aaa, qinijkeynən pambıq yağı verirlər. Ağəz, pambıq yağınan da xörək bişirərlər? Dağılasan, ay belə zəmanə, dağılasan.

-Neynəmək olar, keçib gedəcək. Darıxma, bacım, indi salavat gücə bağlıdı.

-Ay onların salavatları başlarına dəysin. Ağəz, bilirsən neynirlər? Ağəz, şit yağa da, deyir, su qatırlar, nə qatırlar, bilmirəm. Soora qoyurlar buzxaniyə, bərkidirlər, gətirib gəlib satırlar camaata. Ağəz, una kəpək qatırlar. Ağəz, buları Allah qırsın. Dügüyə, nə qədər dügünün içindən xırda daş çıxartmaq olar? Çöreyin, sıxsan, suyu çıxar, kərpic kəsərsən, qara kərpic. Ay buların qəbri qara kərpicnən örtülsün. Dünya hələ dəyişibdü də. Allah kəssin buların urvatını. Dünənləri Səyyarə gəlib ki, ay İnsaf, mənə bir az əlborcu vər. Diyirəm, hardan vərim sənə əl borcunu? Acın neyi var, yalavaca da verə? Ərün quran hökumətdü də, kəmsar arvadı, sən də dilənirsən? Bəs yerdə qalan neynəsün? Başuvuza deyeydi sizün, malaşərik köpəy uşağı. Hələ getdi ya. O gün toyda arvad oxuyur, xanəndə, dəf çalan arvad ey, oxuyur:

Qara günə qoydular bizi, bu balşeviklər.

Tülkü kimi soydular bizi, bu balşeviklər.

-Ay Allah. Ağöz, o, oxuyub-oxuyub, sən niyə təkrar eləyirsən? Tutarlar, eşidərlər, divarların da qulağı var, ay bacı, eşidərlər.

-Həri ya, eylə toy adamı eşitmədi, mənə eşidəcəklər? Qadam onların ağzına.

Arvad su doldurmağa gələn uşağa bağırdı:

-Gözün kordu? Ay gözdən olasan, görmürsən vədərə asmışam ordan, bir köpiy manatı nöş atmırsan ora? Mənim bir köpiy manatım hardandı, sizə su pulu vərəm? Odu ey, kəmsər arvadına da dedim, and içdim ki, bir köpiy manatım da yoxdu. Siz də buyandan? Diyir ki, mənə, bəs su satırsan, neynirsən, mənə bir çörəy pulu borc vər də. Vərəm, dərdimi də qoyaram üstünə, vərəm sənə. Get, balşeviy əründən istə.

-Dilüvü saxla, bacım, dilüvü saxla. Zaman getdikcə qaralır. Zaman getdikcə xarablaşır. Tutarlar səni. Səni tutmazlar, ərövü, qardaşuvı, oğluvi tutarlar.

-Allah kəssün oları. Düz diyirsən, dilimi heç saxlıya bilmirəm.

Bu vaxt həyətin qapısından səs eşidildi:

-Ya Rəsul Allah, bu gün cümənin axşamı, sabah cümənin günü. Allah sizin ölənlerüvüzə rəhmət eləsin. Allah elə bərəkət versin, belə bərəkət versin...

Balaca Əhməd qaçıb evdən, anasından bir parça çörək alıb, gətirib ucaboyle, dolğun, lakin hər iki gözündən şikəst olmuş kişiyə verdi.

-Ay sağ ol, bala, ay sağ ol, Allah razı olsun.

Kişi qapıdan çıxıb-çıxmaya İnsaf bağırdı:

-Belədü də, səhərin gözü açılmamış, dəng olur qulağın. Bu yolçu gəldi keçdi, o birisi «istokla vstavlyayu», o birisi qışqırır «malako, maa laa koo», bir az keçir, o birisi gəlir «soli, soli», bir az keçir, o birisi gəlir: «bıçaq itiləyirəm, bıçaq itiləyirəm, balta, qayçı, bıçaq itiləyirəm». Buların səsindən dəng olursan, yata bilmirsən yeründə, bir irahat da olasan. Heç olmasa, vıxadnoy günü qoyalar rahat olasan. Onda da qoymurlar səni dincəlməyə.

-Ay qız, bəsdı. Yolçuynan nə işin var, şüşə salannan nə işin var? Mağıl gəlirlər, sınan şüşəmizi bircə saatın içində özləri salırlar, gedirlər. Allah razı olsun, yoxsa, gedib hardan tapacaqsan sən şüşəni, şüşə salanı?

-Həri ya, düz diyirsən. Ancaq, vallah, neynim, qulağım dəng olub buların səsindən.

-Sənin heç vaxtın var ki, qulağın da dəng ola? Obaşdannan durub qaçırsan oçırlara.

-Neynim, ay başuva dolanım, oçıra getməsəm, bir şey ala bilərəm? Əlündəki qinijkeynən də çörək almaq mümkün olmur. Bir də görürsən, o yoğun kişiler, yekə kişiler basdılar dükanı, girdilər içəri. Arvad-uşaq qaragünnü, gecə saat üçdən oçıra diyananlar qalırlar qıraqda. Heç bilirsən, nə oyun çıxardırlar?

Xəbərün var, ağöz? Diyir, o Suğra var a, onun qızı əmbərəni vərıb bada. Allah bilir kimdü, öz ədəxlisüdü, ya öz ədəxlisi döyür, kimdisə, axırı ki, oğlan öyü üzügünü qeytərıb geri.

-Hə, günahdı, İnsaf. Elə sözləri danışma. Nəyə lazımdı?

-Hə də. Sənün də öyündə qızun var, gözün üstündə olsun.

-Allah, sənün ağzundan yellər aparsun. Ağız, adam heç bir fikirləşməz ki, nəyi danışıram, kimə sataşıram, kimdən danışıram?

-Eeey, sən də ha... Heç adamı danışmağa da qoymursan. Vallah, bilmirəm sənün kimi qonşu nəyə lazımdı?

-Həri, düz diyirsən, çay aşağı axıdasan, çay yuxarı axtarasan mənün kimi qonşunu...

Arvad güldü.

-Yox aaa, hələ dimə. Günadı səninçün. Yaxşı qonşusan. Hələ dimə. Mən hələ dimədim ki, sənə. Sən yaxşı qonşusan. Adamın dərдинə qalansan. Mənim qeynanam rəhmətdik dimişkən, cümləqayğısan, vallah. Arvad hələ həmişə diyərdi ki, Böyükxanım cümləqayğıdu. Hammızın ölülərinə yasin də oxuyur, ağzı dualı, namazlı. Bilmirəm kimnən öyrənmisən. Necə yəni? Heç özüm də bilmirəm nə danışırım. Ağəz, kimdən öyrəniceysən? O cürə anon var idi sənün. Allah rəhmət eləsün. Torpağı sanı yaşıyasan. Ağəz, bilirsən nə adam idi sənün anon? Səninçün ana idi, amma bizim hammızçün əziz idi, hammızın qayğısına qalırdı. Kənddən bir şey gəlidiya onunçün, birçə tikə çörey də olsa, onu bölüb qonum-qonşuya paylıyırdı. Eh, zəmanənin üzü qara olsun. Qoydu getdi uşaqları. Mağıl süzün hamuvuzı bir yerə yığmışdı, Məhəmməd qardaş orda kefində, o birisi arvadnan. Sizi burda mağıl yığmışdı başına.

Böyükxanım ananın dərdlərini düz deyirdi. Bir qədər köntöy danışsa da, doğru danışdı qadın.

Sözünə davam eləməkdə idi, Böyükxanımın fərқinə varıb-varmadığını düşünmədən deyirdi:

-Hamımızın umud yeri idi, tutacağımız idi. Beş köpiy manatımız çatmiyanda, gedirdük, rəhmətdiy bir dəfə yox dimədi bizə. Vallah, Əlinin papağını Vəlinin başına qoysa da, düzəldirdi, möhübimizi düzürdü. Yaxşı arvad idi, Allah rəhmət eləsün. Qeynanam hələ həməşə onıyan bayram namazdarını qıladı. Gələrdi, sən diyərdün, o da qıladı. Bacılıqları var idi axı çoxlı. Olar da gələrdi...

Hərdən Əzimənin yadına Əlövsət müəllim düşürdü. Onu «Şah İsmayıl» da görəndə ürəyində dərin bir təəssüf hissilə fikirləşirdi ki, bu böyük sənətkar gör bizə nə oxuyub-öyrədərdi.

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can.
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə...

Bəh... Bəh... Bəh... Güclüydü təbliğat, çox güclüydü, olduqca. Ruhanilərə, varlılara, az-çox bir parça çörəyi olanlara həsəd hissi, nifrət hissi tərbiyə olunurdu.

-Ağəz, eşidmisən? Ağəz diyir, Gülməmmədin qızı üzüqara çıxıb. Yengəni bir xub döyüblər. Qeytəriblər geceynən, gecə yarısıynan qeytəriblər geri, öylərinə.

-Vay, vay, yazıq. Kim idi yengə qaragünnü, görəsən?

-Ağz, kim olacey, ağz, kim olacey? Tanımırsan? Güləndam idi, ağəz də - yengə Güləndam. Onu tapmışdılar, göndərmişdilər, belənçiy olub. Bilmirəm nətər olub. Belənçik qızdarı, diyir, zadda, Suraxanski küçədə bir həkim var, o tikir ey...

-Az, bəsdı, sən Allah. Sən də ağıluva gələni danışırısan.

-Nə ağıluva gələni? Olanı diyirəm də. Üzüqara çıxıb. Bəyəm bu bədbəxtin qızı bilmirdi ki, ya, başına nə gələcəy? Bilmirdi ki, belə şey olar? Gedeydi, qabağcadannan, nə əmbərəni vermişdi bada, bilirdi də. Gedeydi, tikdireydi.

-Ağz, bəs diyirlər yıxılıbmış.

-Həri, yıxılıbmış. Əbdülhəşimin qızı tində durub, «Əbdülhəşim, leşim, leşim» diyib, qışqıranda, eşidirdün? Gülməmmədin qızı da olarnan idi də.

-Ay Allah, nələr bilmirsən sən? Ay çoxbilmiş...

-Allah mənə göz verib - görürəm, ağıl verib - başa düşürəm, qulaq verib - eşidirəm. Gördüyümü, eşitdiyimi də başa düşürəm də. Mən neyniyim?

-Ağz, bədi. Bəlkə heç elə şey yoxdu, yazığa böhtan diyirlər?

-Nə böhtan, ağz? Baloppanın canıyçün, Ağoppa özü gəldi, didi ki, yengə qan-qeyсан, bir gündə gedirdi ki, gözdər olsun, görməsün.

Böyükxanımın gözlərindən leysan kimi yaş axırdı. Soyduğu soğandan idimi, ya arvadın danışdığı qeybətlərə nifrətindən idimi, nə idisə bıçağı soğana deyil, əlinə basdı və «Uff», elədi.

-Nooldı sənə, ağz?

-Əlimi kəsdim.

-Əlüvü kəsdün? Vaaa, yaxşı bax də. Görmürsən bəyəm ki, soğan soyursan? Yaş da axır gözünən. Bu saat su gətirim səninçün.

Böyükxanım onun gətirdiyi su ilə əvvəl əllərini, sonra da gözlərini yudu. Amma daha deyə bilmədi ki, - mənə soğandan çox iyrendirən, karıxdıran sənə qeybətlərin idi. Mən də axı qız anasıyam, - deyə bilmədi. Deyə bilmədi ki, - bir gün, Allah eləməmişkən, mənim də qızımın dəlıycan belə söz danışıla bilər. Amma yox, Əzime elə bala döyül. Üzümü qara eləmən mənim.

-Bacım neyşə elə deyirsən?

-Ağz, bəs sən nöşün hələ diyirsən? Vay, vay, vay, vay... Ağz, ora bax ey, tiyatırdı, vallah, bunların işi. Başlandı genə, tamaşadu, tamaşa, tiyatr tamaşası. Heç nə o gülməli tiyatırına getmə, elə bura getginən bədi. Ona bax...

-Ağz, necə noolub? Canı yanmış tavakababını qızardır, iyi basıb aləmi. Balxonda, otaqda, qonşu otaqda qeynanasına vermir. Arvad da Qurani açıb, qoyub başına. Qarğış qarğış üstündən əndərir: «Ay Allah, gəlnimə qənim ol. Ay Allah, oğluma qənim ol», diyib, dad döyür. Bu birisinin də heç vecinə döyür. Kəmsar arvadıdu da, nə vecinə olsun?

-Bəsdürün, bəsdürün. Nalə tökmüyün, ay bacı, yaxşı döyül.

-Az, sən kimə diyirsən o sözdəri? Olar susandı? Nə qeynana, qeynanadu, nə gəlin, gəlin. Allah yağıya qismət eləsün, düşmən də yazıqdu, belə gəlini, belə qeynananı.

-Xala, bəyəm, yağı düşmən döyül, ya düşmən yağıdan yaxşıdı?

-Ay bala, mən nə bilim? Nə bilim, hansı yaxşıdu, hansı pis? Ağız, ömrü uzunlu belə eşidmişəm. Ola bilsün ki, düşmən - qarı düşmən bir gün dönər, dost olar. amma yağıdan dost olan hələ görənlə olmiyibdü. Süz lap çürüyün çıxartduz.

Odey başlandı! Üst mərtəbədəki evdən gəlinlə qayınananın dalaşma səsi həyəti başına götürəndə qonşular tamaşaya durdular.

1938

Şəhər bir-birinə dəymişdi. Hər yerdə “Yola salırlar”, - deyirdilər.

Xüsusilə yuxarı məhəllələrdə, şəhərin yuxarı hissəsində daha çox iranlıların yaşadığı Hüseyinbala açıqlığı, Həmşəri palanı - bu yerlərdə daha çox hay-küy var idi. Maşınlar küçəyə gəlir, adamları saxlayır, pasportunu soruşur, iranlı olduğun bilincə maşına basırdılar. Əslində bəlkə də onlar - dövlət adamları haqlı idi. Çünki bütün iranlılara sovet pasportu almaq təklif olunmuşdu və adamlar belə görünür ki, əsgər getməmək xatirinə sovet pasportu almamışdılar. Sovet pasportu almayan iranlıların yüzdən-yüz faizi Cənubi Azərbaycanlı, neft mədənlərində işləyən, çalışan Cənubi Azərbaycanlılar idi, türklər idi. Bunların hamısı olmasa da, çoxu, olduqca çoxu yerli - Bakılı qızlara evlənmişdilər. İndi ərlər həmşəri deyə İrana yola salınır, arvadlar

pasportu sovet vətəndaşı olduğu üçün burada qalmalı olurdular. Amma bu qadınların əksəriyyəti ərlərindən, uşaqlarından ayrılmaq istəmirdilər. Ona görə də evlərdə vanəfsa idi. Bütün evlərdə müsibət davam edirdi. Bir neçə gün idi ki, əslində Türk - Azəri olduğu halda, iranlı pasportu olduğuna görə, ərləri tutub maşınlara doldurub körpüyə aparır, oradan da evinə heç bir xəbər vermədən, evinə bir şey götürmək üçün getməyə icazə vermədən gəmilərə doldururdular. Kişilərin yalnız evə qayıtmamasından, ya da görüb, bilib, bir-birinə xəbər verənlər bilirdilər ki, filankəsi apardılar körpüyə. Və arvadlardan kim ərinin dalınca balalarını da götürüb gedirdisə, gedirdi. Vəzndən yüngül, qiymətdən ağır, apara biləcəyi qədər əşya aparırdı. Olduqca ağır vəziyyət idi. Heç 37-nin faciəsindən geri qalmayan...

Əziməgilin qonşuluğunda Məşədi Gülsüm adlı bir qadın yaşayırdı. Bu qadın qoca, kimsəsiz bir arvad idi. Bunun yalnız bir qardaşı arvadı var idi, bir də özü idi. Qardaşı çoxdan vəfat etmişdi. Qardaşı arvadı da anlaşılmaz bir şəkildə özünü tramvay altına atıb həlak eləmişdi. Bu qadın, görünür, bir neçə gün idi ki, ölməyə hazırlaşdı. Qonşu Xeyransa xala onun cənazəsini yumağa hazırlayanda, necə görmüşdüsə də, eləcə də gəlib danışmışdı ki:

-O, altdan uzun, ağöz, uzun darbalağ geyib, ucuna iplər bağlayıb, qeytanlar tikibmiş, dizinnən aşağı bərk-bərk bağlayıbmiş ki, əti görünməsün, bədəni görünməsün. Boğazına heləcə birtəhər qeytanni şey bağlamışdı, köynəyinin ucuna boğazdan, qollarının ağzına genə qeytanni ip bağlamışdı ki, açılmasın. Həya ölüm vaxtında da onu tərək eləməmişdi. Amma neyçün özünü öldürdüyü heç kəsə belli olmadı. Məşədi Gülsüm də bir şey deyə bilmirdi, neyçünün bilmirdi. Qadın cığal olsaydı, bəlkə də onun adına bir söz çıxarardılar, filan idi, filan-filan idi, başı bağlı idi, deyərdilər. Amma belə şeylər yox idi, yaşlı qadın idi. Qərəz ki, həmin bu qadın da vəfat eləyəndən sonra, yəni, özü özünü öldürəndən sonra Məşədi Gülsüm tamamilə tək qalmışdı. İranda onun heç kəsi yox idi. Uşaq vaxtından, yəqin ki, çıxıb gəlmişdilər üzübəri. Yəqin ki, işləməyə gələn, neft mədənlərində çalışan başqa həmsərilər kimi, İranda yaşayan türkləri belə adlandırırdılar, hə, həmsərilər kimi onun da ailəsi köçüb gəlmişdi. Sonra bir-birinin ardınca yaxınları vəfat eləmişdi və arvad tamamilə tək qalmışdı. Və arvad, əlbəttə, başa düşməmişdi ki, ona doğrudan da, pasportunu dəyişib, sovet vətəndaşlığını qəbul etmək lazımdı. Bu başa düşməməzlik Məşədi Gülsümə olduqca baha başa gəldi. Bir gün qapısını döyüb, onu da evdən çıxartdılar və təkidlə tələb elədilər ki:

- Hazırlaş, İrana gedirsən, vətənin oradı, pasportun da oranındı.

Bütün qonşuların, bütün bu yaxın-uzaq məhəllələrin Məşədi Gülsümü nəyə çağırmasının səbəbi var idi. Məşədi Gülsüm mama idi. Əziməgilin, Əzimənin anasının, yəni, Böyükxanım ananın bütün uşaqlarını o, tutmuşdu. Bütün qonşu arvadlar bir vanəfsaya düşdülər ki... Əzimə ilə anası Məşədi Gülsümü götürüb körpüyə gəldilər, əşyalarını aparmasına kömək elədilər. Bu yazıq arvad, o üzde kimə üz tutacaq idi? Hansı kəndə, hansı köyə, hansı şəhərə gedəcək idi? Bəlli deyildi. Əlində heç bir ünvan, heç bir qohum-əqrəba adı yox idi. Qərəz ki, onun əşyalarını toplayanda bir-iki boğazaltı qızılı, üzüyü, filanı var idi. Böyükxanım ana bunları bir düyünçəyə yığıb cibində gizlətməmişdi, çadralı idi. Rus soldatları dayanıb körpünü güdürdülər. Gömrükdən keçdikcə bir-bir əşyalarını gəmiyə yükləyirdilər adamlar. Məşədi Gülsümün də əşyalarını yoxladılar.

-Keç, keç, arvad, - deyib gömrükçü icazə verdi.

Elə bu zaman Böyükxanım guya ona kömək eləyir, düyünçələrini bağlayır adı ilə yaxınlaşdı. Arvadı qucaqlayıb öpəndə, yavaşcadan gizlətdiyi qızilları arvadın cibinə saldı və hər ikisi ürəyində bircə anlıq sevindilər ki, heç olmasa, bu pullar, bu qızillar pula gedər, ona bir qədər kömək eləyər. Amma o tayda gömrük, o tayda ajanlar onu necə qarşılacaqdı, bunu heç kəs bilmirdi. Beləliklə, Məşədi Gülsüm bu məhəllələrin - Dağlı məhəlləsinin, Həmsəri palanının,

Hüseynbala açıqlığının ümumi nənəsi olan bu qadın Bakını tərk etməli oldu, məcbur oldu, ağlaya-ağlaya, göz yaşı tökə-tökə, - Orada mənim heç kəsım yoxdu, Allah, mənə kömək elə, - deyə-deyə.

Yerlərdə insanların qulaqları kar idi, gözləri kor idi. Allahın köməyinə isə... Nə isə, Allah bilən yaxşıdı.

Körpüdəki vanəfsa daha dəhşət idi. Bu gün bu körpü Araza bənzəyirdi. Sanki vaxtilə, Türkmənçay müqaviləsindən sonra evləri, ailələləri, ana-balaları, kəndləri, şəhərləri insanları bölüb bir-birindən ayıran Araz kimi. Bu gün Xəzər də, onun üzərində üzən gəmilər də həmin Araz kimi insanları bir-birindən ayırırdı. Sahildə bakılı ana İranlıya ərə getmiş qızını İrana yola salmaqçün başına, sinəsinə döyürdü. Sahildə qardaşı iranlı deyə, iranlı pasportu aldığına görə yola salınan bacı sinəsinə döyə-döyə, - Qardaş, ay qardaş, gözüm çıxeydi, qardaş, öleydim, qardaş, yaneydim, qardaş. Sən əlimdən gedəndən sonra mən neynəyəcəyəm, qardaş? - deyə-deyə yola salırdı. Bu körpüdə bu gün atalar oğullarından, analar balalarından, bacılar qardaşlarından, bacılar bacılarından ayrılırdı. Əbədiyyət ayrısı ilə ayrılırdılar. Bir daha görüşməyəcəkdilər. - Bir də üzünü görmək qiyamət günə qaldı, - deyirdilər. Vanəfsa bütün körpünü başına götürmüşdü. Gedən arvadlar ərələrinin bir neçə gün əvvəl o yana sürüldüyünü, indi körpüdə onu qarşılayacağına ümid edirdilər. Ağlayan uşaqlarının burnunu silir, gözünün yaşını qurudur, kimisi uşağına süd verirdi. Bunların heç birisi, bu qadınların heç birisi iranlı deyildi, İran vətəndaşı olmağa ray verməmişdilər. Sadəcə ərə getmişdilər, övlad sahibi olmuşdular. İndi isə o ərələrin dalınca vaxtilə dekabristlərin arvadları Sibire - sürgün olunmuş ərələrinin dalınca getdiyi kimi gedirdilər. Amma daha dəhşətli, daha ağır, daha faciəli bir üsulla yola salınırdılar. Onda qadınlar öz rəyi ilə, zadəgan xanımlar öz faytonları ilə, öz geyimləri ilə, öz yemək, ərzaq ehtiyatı ilə, burada isə sürgünə gedirdilər qadınlar. Günahsız insanlar siyasi sürgünlər kimi yola salınırdılar, yox. qovulurdular, sürgün olunurdular. İlahi, özün kömək ol millətimə, ya rəbbim, - deyə Əziminin başını böyrünə sıxmış ana - Böyükxanım ana balasının çiyinlərini sığallayır, ürəyində düşünürdü:

-Allahım, Allahım, millətim əldən gedir, yardım elə, ya rəbbim. Özün kömək ol, ya rəbbim. Ulu Tanrım, millətim əldən gedir. Millətimin başına siyasi oyunbazlar olmazın oyunlar açır. İlahi, özün kömək ol.

Görəsən, dünyada daha hansı millətin başına belə faciə gəlib? Kaş bileydim. Yəni, bilməyimdən nə xeyir? Başqa birisinin mənim dərdimə düşdüyünü bilməkdən təsəllimi tapacaqdım? Bu dərd mənim millətimin dərdidi. Gör neçə yüz - 150 ildən çox çəkir bu müsibət, bu bəla, bu ağrı. Xəzərə qarışan bu göz yaşları tufana çevriləcək, ləpələr qalxacaq, sahilləri basacaq göz yaşları. Balıqlar başlarını qaldırır, Pərvərdigara, dəniz suyundan da şor, dəniz suyundan da acı göz yaşlarını necə rəva gördün, ya rəbbim? Yəni, rəbbimmi rəva gördü? Rəbbim insanlardan üz çevirib. Günahkarlara, rəbbim, özün kömək ol, İlahi. Günahkarları başa sal, anlat, millətim əldən gedir. Ya Rəbbim, millətimə kömək ol. Bu göz yaşlarını rəva görmə. Amma bir neçə ay bu faciə davam etdi. Anaların, bacıların, övladların göz yaşları Xəzərin sularına qarışdı. Xəzər Arazdan betər yandı. Burda demişdi el:

Dəryalar mürəkkəb, meşələr qələm,
Mollalar yazdıqca, dərdim var mənim.

Yox, heç mollalar da yazdıqca deyil. Amma dəryaların mürəkkəb ola biləcəyi mümkün idi. Kim yazacaqdı bu dərdi? Kim bildirəcəkdı dünyaya bu dərdi? Kimsə... Kim eşidəcəkdı dünyada bu fəryadları, ya Rəbbim? Var idimi eşidən? Nə radiolar bir yana xəbər verirdilər, nə qəzetlər bu

haqda yazırdılar. Heç kəs, əlinin üstündə əl olmayan bir partiyanın əmrini ləğv edə bilməzdi. Edə bilməzdi. Hər şey partiya üçün! Hər şey partiya üçün! Bundan başqa ayrı bir şey, anlayış yox idi. Və bu partiya əmr edirdi. Bu gün bu yerdən, burdan bütün onun xoşuna gəlməyən insanları qovsun. Bütün ona boyun əyməyən insanlara qorxu gəlirdi. Pişiyi öldürüb, gəlini qorxuzan kimi... Bu faciələr insanların qəlbinə elə bir qorxu çökdürmüşdü ki, bu üzde - dəmir pərdənin bu üzündə yaşayanlar artıq adicə bir kölə, adicə bir qul... Yox, qul heç olmasa, fəryad edə bilərdi. Burada isə insanlar ancaq əl çalır, gülümseyirdi. Elə bil Nigar xanım - Türkün o böyük, XIX yüzillikdə yaşayan Nigar xanımı dediyi kimi:

Ləbim gülür, dilizarım əzab içində ikən,
Görünmək istəyirəm xəlqə müttəsil, yenə şən.

O, xalqa müttəsil, şən görünmək istəyirdi. Burda isə bütün insanlar partiyaya, dövlətə, o dörd hərfli lənətə gəlmiş SSSR hərflərinə xoş görünmək üçün gülümsəməyə məcbur idi. Yanırdı. Bu dərdləri kimsə qələmə ala bilməmişdi. Ala bilməzdi də. Kim bu dərdlərin əleyhinə bircə kəlmə söz söyləsəydi, ən yüngül cəzası Sibirə sürgün idi. Yox, sürgün etməyəcəkdilər. Nargin adasının ətrafında güllələnib balıqlara yem olacaqdı. Heç kəs etiraz edə bilmirdi. Heç kəs səsini çıxartmırdı. Evlərdə heç deyəsən bu barədə danışan da yox idi.

Sahildəki vanəfsa radionu eşitməyə imkan vermirdi. Radioda Bülbül öz gözəl, mələhətli səsi ilə oxuyurdu:

Əcəb ağ gündədir, mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.

Amma nə vətən ağ gündəydi, nə günlər bayram günü kimi keçirdi. Sahildəki vanəfsa yüz ildən bəri eşidilməyən müsibət! Analar «bala, vay», bacılar «ay qardaş», gəlinlər ad çəkə bilmədən fəryad edirdilər.

Rəngdən-rəngə girir çölüm-çəmənəm,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, uca dağlar,
Əcəb gözəldir, bu şən çağlar.

Heç bu çağlar gözəl deyildi. Aşığın sazında da tel gülmürdü. Aşıq da ağlayırdı, qəlbində ağlayırdı. Ancaq zahirdə gülmürdü. Bu bu gülüşün özündə də bir üsyan var idi. Ana da ağlayırdı, bacı da ağlayırdı, qardaş da ağlayırdı. Ağ saqqallı ataların saqqalından göz yaşları süzülürdü Xəzərə. Balıqların dili olsaydı, böyük Pərvərdigara yalvarar, üsyan edər, İlahi, xilas elə özün bu milləti bu zülmədən. Bir neçə gün həbsxanada yatırılmış kişilər evlərindən bixəbər körpüyə gətirilmiş, gəmilərə doldurulmuşdular. Bir neçə gün əvvəl ərleri Pəhləviyə köçürdülmiş qadınlar özlərini itirib, başlarına nə gəldiyini düşünməyə belə macal tapmadan özlərinə, balalarına gəmidə yer düzəltməyə çalışırdılar. Bu müsibətin qarşısını almaq mümkün deyildi. Radiodan yenə də bir mahnı səslənirdi.

Şuralar ölkəsi,
Verdi bizə yeni can,
Hər tərəf şən yaşar,
Yaşasın Azərbaycan.

Şuralar düşdü bizə,
Kulaklar çıxdı üzə,
Azadlıq düşdü bizə,
Hey.

Neft Bakısı verir
Bizə hər şeyi əlan
Neft verəcək, pambıq,
Bizə Azərbaycan.

Dinləyən də, şair də bilmirdi ki, bu söz sanki Tambovdan üzübəri ayaqyalın gəlmiş malaşeriklərin mahnısıdı. Bilmirdilər ki, Azərbaycan bu pambığı, nefti kimə verəcək? Mahnı bunu elə bilir... demirdi mahnı bunu.

Pambığı da Rusiya aparacaq idi, Rusiyanın toxuculuq fabriklərində çitə çevirib, gətirib, həmin o pambığı nə müsibətlə istehsal eləyənlərə satacaqdı. Nefti də Rusiya aparacaq idi. Haraya, nəyə sərf edəcəyini özü biləcəkdı.

Bakıda 18-ci il mart günləri soyqırımından daha dəhşətli hadisə baş verdi. Dünyanın heç bir yerində bu soyqırımının əks-sədası eşidilmədi. Erməni soyqırımını dünyaya yayıldığı halda, bu faciənin heç yerdə adı çəkilmədi.

Heç kəs dinib danışa bilmirdi, ağzını açma bilmirdi. Kim danışardı, kim danışa bilərdi? Hətta ürəyindən də keçirməyə qorxardı. İnsanların ürəyinə elə bil qorxu yeridilmişdi ki... Neçə dəfə bu millətin ziyalılarının başı kəsilmişdi, qaymağı yığılmışdı. 20-ci ildə Sovet Hakimiyyəti qurulan kimi, 30-cu illərdə kollektivləşdirmə, kolxozların yaranması dövründə, 37-ci ildə daha qorxunc, daha dəhşətli... Bu qorxu adamların ürəyinə elə çökmüşdü ki, indiki soyqırım, diri-diri soyqırım, milli soyqırım, mənəvi soyqırım, ürəkləri parçalayan, ana-bala, ata bala, bacı-qardaş ayrılığı soyqırımından heç kəs danışa bilmirdi.

Danışa bilmirdi. Danışa bilməzdi də. Dili kəsilmişdi, başı kəsilmişdi. Gözlərini kor, qulaqlarını kar etmişdilər. Milli mənliliyini, milli adını, qeyrətini əlindən almışdılar.
-Rəbbim, - ancaq Böyükxanım ana kimi analar ürəyinin dərinliyində ancaq göylərə yalvarır, ancaq Tanrıdan - ulu Tanrıdan yardım umurdular.

Faciəni, hətta bu, adətən, deyildiyi kimi tutatutu belə, bir tarixə çevirib yadda saxlayan yox idi. Tutatut vaxtı, həmşərilər köçürdülən vaxtı, həmşərilərin tutatutu vaxtı. Bu sözlər belə tarixə çevrilib yaddaşlarda qalmadı. Sildilər onu yaddaşlardan. Dinmədən, sükunət içində sildilər.

Ağla Xəzər, ağla, Xəzər,
Sahilində yadlar gəzər,
Ürəyini yadlar əzər,
Ağla, Xəzər.
Bu dərdləri kimlər yazar?
Ağla, Xəzər, ağla, Xəzər.
Sahilində yadlar gəzər,
Millətimin bağrın əzər,
Ağla, Xəzər.

Başqa çarə bilməyirəm,
Ağla, Xəzər.

EZAMİYYƏTLƏRDƏ

Əzimənin ezamiyyətləri çox ağır təsir eləyirdi Böyükxanıma. Mirzə Babayevin bir mahnısı vardı, oxuyardı: «Dodağında gülüş, əlində çiçək». Həmin mahnıda bir yer var:

«Gözüm yoldadır, qulağım səsdə,
Hər addım səsi məni aldadır.»

Böyükxanım qızına deyirdi:

-Əzimə, sən ezamiyyətdə olanda mən bu mahnını eşidəndə özümə yer tapa bilmirdim. Axı mənim də gözüm yolda, qulağım səsdə olur. Səndən xəbər, soraq gözləyirəm. Hər addım səsi məni də aldadır.

Əzimə tez-tez rayonlara, başqa respublikalara ezamiyyətə gedirdi. Bu ezamiyyət aspirantura dövründə, ya ondan bir az əvvəl tələbə həyatını təmin eləyirdi, Əzimənin özünün də, ailəsinin də. Əzimə müxtəlif, müxtəlif deyəndə ki, onda qəzetlər çox az idi, «Azərbaycan gəncləri» «Ədəbiyyat qəzeti», xüsusilə, «Azərbaycan gəncləri» üçün səhifələr dolusu materiallar gətirirdi. Bir görüş Əzimənin heç yadından çıxmır. Türkmənistanda - Aşqabad şəhərində baş verdi. Orada xeyli azərbaycanlı, daha doğrusu, şamaxılı yaşayırdı, şirvanlılar məhəlləsi vardı. Orada Məxtumquliyevlər ailəsi vardı. Bu ailənin gəlini - şamaxılı qızıydı. Vaxtilə böyük zəlzələ vaxtında anası ilə, qardaşı ilə birlikdə Əzimənin ailəsi onlara arxa durmuşdu. Onların qonağı oldu. Türkmənistanın görkəmli aktyorları - Maya xanım, başqaları ilə tanış oldu. Bu həmin Maya xanım idi ki, Bakıya, qastrola gəlmişdi, Bülbüllə birlikdə «Koroğlu»da çıxış eləyirdi, Nigar rolunda. Həmçinin Əzimə Yazıçılar Birliyində oldu. Yazıçılar Birliyinin, deyəsən, birinci katibi, ya sədri Qurbanpəşev idi. Qurbanpəşevlə qərribə bir söhbət alındı. Dedi ki, elə həmin günlərdə Bakıda Dədə Qorqudun üstünə düşmüşdülər. Onu az qala xalq düşməni eləmişdilər. Qurbanpəşev dedi ki, - Əzimə xanım, orda Yazıçılar Birliyində, Akademiyada da, deyir ki, Dədə Qorqudu biabır eləmisiz, heç olmasa, Koroğludan əl çəkin. O bizdə qalsın, biz onu toxunulmamış saxlayaq. Daha sonra Əzimə «Yaş Kommunist» qəzetindən bir sıra gənclərlə və redaktorla tanış oldu. Onu ingilis kralının oğluyçunmu, ya əriyçünmü, hazırlanmış Mələkuş adlı ata baxmağa apardılar. Atasını atcıl olduğundan Əzimə uşaq vaxtından atları görüb tanıdığından Mələkuş onun çox xoşuna gəldi.

Şamaxılı qızı Hökümə vaxtilə çox məşhur olan Məxtumquliyevlər ailəsinə düşmüşdü. Həm bu ailə, həm şirvanlılar Əziməni çox böyük məhəbbətlə qarşıladılar, məhəbbətlə yola saldılar. Hökümə ayrılmaq bilmirdi, o, zəlzələdən zədələr aldığı vaxt Bakıda Əzimənin qonağı olmuşdu, Əziməni onu zəlzələdən zərər görmüş, gəmi ilə Bakıya gələnlərin içindən götürüb gəlmişdilər evlərinə. Gedəndə Əzimə qatarda çox şey görməmişdi. Amma qayıdanda Qızılqadın, Bayraməli, Qumlu səhrələr, xüsusilə, Firuzə stansiyaları yanından keçəndə, Firuzə dağlarına baxanda, vaxtilə nənəsinin - Rübabə Sultanın, anası Böyükxanımın, körpə qardaşı ilə özünün, atası ilə ögey anasının birlikdə bu dağlardan keçib qaçaqçılardan o yana, sonra da bu yana gəldikləri yadına düşür, xatirələri baş alıb gedirdi.

Sonralar Əzimə bir müddət də Daşkəsən kobalt və dəmir mədənləri yataqlarına getmişdi. Orada bir xeyli, iki aya qədər qaldı, yeraltı mədənin mağaralarına, şurflara, nə bilim, hara gedirdi... Mədənçilər özləri deyirdilər ki, - «çox vaxt bizimkilər özləri buralara düşümlər.» Beləliklə, xeyli material gətirib gəlirdi Əzimə qəzetlərdən ötəri, xüsusilə, «Azərbaycan gəncləri»ndən ötəri. Bu həmin «Azərbaycan gəncləri»dir ki, ilk dəfə gənc müəllifin kitabı haqqında, mərhum Cəlal Məmmədovun, gözəl münəqqidin məqaləsini vermişdi və Əzimə hardasa bu qəzetə çox bağlı idi. Orada dostları çalışırdı. Xüsusilə Daşkəsən mədənlərindən qayıdandan sonra yazdığı əsər diqqəti cəlb eləyirdi. Bu qəzetlərdən verilən qonorarlar Əzimənin dadına çox çatmışdı. Odur ki, yaşlananda öz yanına gənc müxbirlər gələndə, həmişə çalışırdı ki, xüsusilə qız uşaqları, bir parça çörək pulu qazanmaq üçün əlləşən bu qızlar ruhdan düşməsinlər, əziyyət çəkməsinlər, hardasa bir parça çörək pulu qazana bilsinlər. Yardım eləyirdi onlara.

Günlərin birində ana-bala söhbəti baş tutdu. Əzimə anasından soruşdu:

-Ana, bəs axı sən erməni-müsəlman qırğını görmüsən. Balacılığında Şamaxıda olmusan, sonra Bakıda olmusan. Hərdən ağzına bir söz gələndə, münasibətnən bir söz deyirsən, amma heç mənə əməlli-başlı danışmırsan o günlərin bəlalərindən.

Böyükxanım ana dedi:

-Qızım, köhnə yaraların közünü qopartmaq nəyə lazımdı? İndi, şükür Allaha, yalan-doğru, qardaşlıq, dostluq yaranıb. Qoy elə belə getsin. Düşməncilik olmasın arada. Ona görə də mən heç birinizin ürəyində heç kimə qarşı kin, qəzəb yaranmağını istəmirəm. İstəmirəm ki, siz kinli böyüyəsiniz.

-Yox, ana, biz axı dostla düşməni tanımalıyıq. Bilməliyik, ana, həqiqəti bilməliyik.

-Onu düz deyirsən. Amma istəyirəm biləsən ki, pis millət yoxdu, pis adamlar var. Bax elə, erməniləri götür. Uzun illər Şamaxıda qonşuluqda yaşamışıq. Erməni arvadları bizim o xalis Əli şiaisi müsəlman arvadlarının tənqidinə çörək yapıblar. Bir-birlərinə get-gəlləri olub. Bizimkilərin xətrini istədiklərinin adlarını qoyublar uşaqlarına. Amma...

-Hə, ana, ammadan danış. Üzləri dönəndə görmüsən onları.

-Üzləri dönəndə, deyəndə ki, əsas məsələ o daşnak partiyasında idi. Daşnaklar törətdilər bu zülmü, bu müsibəti.

-Ana, başqalarından eşitmişəm ki, Şamaxının özünün o zaman görkəmli Lələyovlar, nə bilim, kimlər, lap elə əvvəlcə Seyid Əzim şairimiznən dostluq eləyənlər, axırda Şamaxının başına nə zülüm gətiriblər...

-Düz deyirsən, qızım. Elə ki, qırğın başlandı, şamaxılıların bir qismi - bacaranı, vəzndən yüngül, qiymətdən ağır, nəyi var idisə, götürüb qaçdı. Yollarda namərdlər rast gəldi, soydular onları. Qalaçayına, Gəncəyə, nə bilim haralara üz tutdular. Amma Şamaxının özündə qonşuluqda o adamların nəyi var idisə, nə qoyub getmişdilərse, basdırdıqları yeri görənlər sonradan çıxartdılar. Bu bir yana qalsın, evlərini qarət elədilər, yorğan-döşəklərini, xalçalarını, nəyləri var idisə, apardılar. Elə qonşular özləri çoxusunu apardılar. Daşnakların, onların o soldatlarının, o dığaların törətdiyi zülmü Allah heç millətə göstərməyib, bala. Arvadları öldürüdürlər, barmaqlarından üzüyü çıxartmağa hövsələləri çatmırdı, üzüyü barmaqnan bir yerdə qoparırdılar. Sırğaları qulaqlarınan bir yerdə qoparırdılar, qızım, xəncərnən, qəməynən. Elə hallar olmuşdu ki... Nə deyim. O günlərdə nənən bir neçə bayatı çəkdi. İndi də qulağımda, o ağlaların zümlü səsi qulağımdan getmir, qızım.

Su gəldi, bənddən getdi,
Kəklik kəmənddən getdi,
Allah, sən rəhm elə,
Millətim əldən getdi.

Qarşımızda ay açar,
Lala, cövhər gül açar,
Millətim girdaba düşüb,
Haqdan ona bir açar.

-Bax, ana, bunları bizə deməliydin. Bax, indi görürsən, Raffinin əsərlərini gətirmişəm, oxuyuram.

-Necə əsərlərdi?

-«Xent», «İskrı» - Qıyılcımlar, oxuyursan, başında tüklərin biz-biz durur. Ana, Raffi yazır ki, hələ XIX yüzillikdə, bütün şərq xalqları ermənilərə guya düşməndi. Kürdlər guya beşikdən oğrudurlar. Guya kənddən şəhərə gedirlər, şəhərdən kəndə qayıdanda, erməni bağlarından ağacları, elə-belə, zərər vurmaq üçün, heç nəylərinə lazım olmayan kövrək budaqları, təzə ekilmiş cavan ağacları kəsib aparırlar. Bizim Koroğlunu bir günə salıb o Raffi, deyir Koroğlu gəlib keçən kəndlərdən, ana, guya elə bir vəhşilikdən insanları qırıblar ki vəhşi heyvanlar evlərə girib, ölmüş anaların döşündən körpələri qopardıb aparırdı. Ana, o, yazır ki, guya Sulduz, Tufarqan, Marağa - bütün Qərbi, Cənubi Azərbaycan hamısı Böyük Ermənistandı. Haralara əl atırlar, ana, bilsən, bu əsərdə?

Ana sözüne davam edirdi:

-Qızım, yadımdadı, Şamaxının Dərəkəndindən Gülgəz adlı bir qonağımız var idi. O da, elə həmin kənddən Anamxanım da deyirdilər ki, ermənilər molokan kəndi olduğuna görə Mərzəyə dəyməyib, keçib, gəliblər Dərəkəndə, Gəməstünə, Şorsuluya. El ağsaqqallarını yığırlar Dərəkənd məscidinə, deyirlər ki, guya barışıq eləyirik. Kişilərdən iki nəfər canlısı pəncərədən çıxıb qaçır, xilas olurlar. Qalanlarını ermənilər güllələyib, məscidi də dağıdıb, kəndi də yandırır, çıxıb gediblər. Türklər köməyə gəlməsəydi Azərbaycana, Şamaxının torpağı da yanmışdı. Türk zabiti Camal əfəndi yaralı qaldı. İki qızı qalmışdı. Evlənmişdi axı Şamaxıda, sonralar bir qızı Şamaxıda, biri də Dərəkənddə qaldı. Deyəsən, çox savadlı adam imiş. O vaxt ərizə-zad yazarmış, kömək eləyərmiş kənd camaatına sonralar.

QAZANC?

Rübabə Sultan köç karvanın çəkib gedəndən sonra ocaq qaldı Böyükxanıma - Zeybənisabəyimə. Əvəz elədi Rübabə Sultanı. Ondan sonra Rübabə Sultan ocağı sönmədi, yerinə Əzimə gəldi. Əzimə bu ocağın şamını, çırağını daha parlaq nura boyadı. Bir zamanlar dəmir pərdə götürüləndən sonra Türkiyədən, İrandan gələn qonaqlar, Əzimənin gəzdiyi ölkələrdə onu qarşılayan, ona məhəbbət bildirən adamlar, «çox tədqiqat aparmış, sən nəslin ulu Qaraman nəslindəndir, ayrı soyadı götürmə. Sən Əzimə Qaramanlısan» dedilər.

Əzimə dedi ki, artıq gecdir. Mən bundan sonra soyadı, famil dəyişə bilmərəm. Qadınlardan ən sadələhvü gör bir nə dedi:

-Niyə? O yaşda Qalman İlkin ola bilir, Qılman Musayev idi, Nəbi Babayev Nəbi Xəzri ola bilir, Əzizə Əhmədova Əzizə Türkan ola bilir, Rəfiqə Hüseynova Rəfiqə Nuray ola bilir, sən niyə Əzimə Qaraman ola bilməyəsən?

Məntiq Əziməni çaşdırmışdı. Doğru deyirdi bu qadın. Amma heç bir çarə yox idi. Artıq gec idi. Əzimə dedi:

-Məndə təqsir yoxdu. Məni birinci sinifə nənəm aparmışdı. Müdirə məni məktəbə yazanda nənədən soruşdu: Bu qızın famili nədi? O zaman famil bilinmirdi. Müdirə tez xətasını düzəldib

dedi: Yəni, babasının adı nədi? Rübabə Sultan ata babamın adını dedi və elə də yazıldı: Əzimə. Daha Qaraman soyadı ağına da gəlmədi qadının.

Məhəllə qızlarından Kifayətin toyu idi. Dünyaxanımın çaldığı qarmonun, Məryəmin dəfinin, Məsmənin qoşa dumbulunun səsi aləmi başına götürmüşdü. Xanımlar hamısı əlvan geyimli, qızlar, gəlinlər rəqs eləyirdilər. Bir qədərdən sonra Kifayəti xınaya gətirəcəkdilər. Hələ ki, hamı oynayırdı. Sərpayı bir-bir qızları, gəlinləri ortaya çəkir:

-Ağız, gəl oyna eeey, toya gələn oynuyar. Əl çalmayanın əli qurusun, suya gedəndə beli qurusun, danışanın dili qurusun. Əl çalın, ay qızlar.

Sərpayı ortalığı qızıdırır, bir-bir qızları ortaya çəkirdi. O cümlədən Böyüxanımı da dartıb ortaya çəkmişdi. Bu zaman dəf çalan Məryəm havanı dəyişdi. Son günlərdə xüsusilə dəb düşmüş «Günü» mahnısını oxumağa başladı. Yanırdı ürəyi Böyüxanım üçün. Böyüxanım gözəllikdə, Böyüxanım savadda, Böyüxanım ağılda, bir sözlə Böyüxanımın həyatı Məryəmin elə bil öz həyatıydı və Məryəm oxuyurdu.

O çitdən, bu çitdən neçəyə verirsən?

Bivəfa qızlara nisyə verirsən.

Ay çini boşqab çini dərdi çəkim,

Evdə oturum, günü dərdi çəkim.

Ay çini boşqab, çini dərdi çəkim,

Yoxsa, oturum, günü dərdi çəkim.

Kartofdan, soğandan neçəyə verirsən?

Bivəfa qızlara nisyə verirsən.

Ay çini boşqab, çini neynər mənə?

Yarım yar olsa, günü neynər mənə?

Ay çini boşqab, çini neynər mənə?

Yarım yar olsa, günü neynər mənə?

Maraqlıdı ki, rəqs gözəl getdiyi halda, elə Böyüxanım özü də gözəl rəqs etdiyi, narın-narın süzdüyü halda, ürəyindən qeribə fikirlər, qara qanlı fikirlər keçirdi. Yarım yar olsa, günü neynər mənə. Eh, yarın yar olsa, day günü neynir evdə ki, sənə bir neynəsin də. Günü gündü, gününü gətirən elə həmin o yarın özüdü. Əgər yarın yar olsa, günü gəlməz evə. Nə isə. Birdən «gətirirlər, gətirirlər» səsi ucaldı. Ortalığa qoyulmuş stulun üstünə ipək salınmışdı. Kifayəti gözəl gəlinlik paltarında üzü alınmış, bəzənmiş gətirib həmin stulun üstündə oturdular. Sağında-solunda iki qəşəng qız dayanmışdı. Hər birinin əlində bir şam yanırdı. Qızın biri oğlan evindən, biri qız evindən idi. Və xına isladılmış qabı gətirib ortaya qoydular.

-Ay qızlar, şabaş, ay şabaş. Gəlin başına ay şabaş, ay şabaş.

Hərə bacardığı qədər sərpayılıq eləyən yengəyə pul verirdi, gəlinin başına səpilən noğuldan götürürdü. Xonça qoyuldu gəlinin qabağına, xonçanın qarşısına güzgü qoyuldu. Qızların qollarına qırmızı ləçəklər bağlandı. Hərənin əlinə bir az xınadan yaxıb həmin ləçəklərlə bağladılar. Gəlinin də ovcuna, əllərinə xına yaxdılar. Bir vur-çatlasın idi ki, ağız deyəni qulaq eşitmirdi. Musiqi dayanmışdı, arabir çalırdı, aralıqda rəqs eləyən də olurdu. Amma əsas diqqət bu saat xınayaxdı idi. Gözəl adətədi xınayaxdı. Oğlan evindən gəlmişdi xına. İsladıb gəlinin əlinə, ayaqlarına, başına xına qoymuşdular. Beləliklə, xonçada olan bütün şirniyyat-filan üstündəki xalatlə birlikdə sərpayılıq eləyən yengəyə çatacaq idi. Həmin yengə Kifayəti ər evinə müşaiyət edəcəkdə. Yanında bir dərənə də olacaqdı. Sabah səhər onlar gözaydınlığıynan qızın

bakirə olduğunu, üzüağ çıxdığını ana evinə xəbər gətirəcək, yenə də muştuluq, yenə də gözyadınlığı hədiyyələri alacaqdılar. İndi isə rəqs gedirdi, Xonçanın qənşərində bir qədər boş yer qalmışdı. Oğlan evindən gələnlərə üzünü tutub yengə hərdən bir sataşdı:

Oğlan adamı,
Yesin badamı.
Ay qız adamı,
Alsın qadamı.

Gəlinin gələcək qayınanası çox mehriban, nəvazişkar qadın idi.

-Elə demə, yengə, neyçün qadamı alsın. Elə mən də onların qadasın alım. Elə demə. Yaxşı insanlardı Kifayətin ata-anası.

-Booy, gözümüz aydın. Allaha şükür. Həmişə belə olasız. Həmişə qudalıqda qaim olasız. Xoşbəxt olsun balalarınız. Elə-belə zarafatdı, oxuyarlar, oxuyuram. Xətrinizə dəyməsin, ay qız adamı.

Hamı gülürdü.

-Yox, ay yengə, nöşün xətrimizə deyir? Toydu.

-Toy günüdür, toydu. Ay qızlar, əl çalın. Ay qızlar, oynayın. Bütün subaylarçün olsun. Gözləri parıldayan qızlar, sizinçün olsun. Belə, sizin yengəliyinizi eləyim, Allah qoysa. Ananızın yengəsi olmuşam, sizin də yengəniz olum.

Bu zaman Böyükxanım Əziməni düşünürdü. O da gənc qızların arasında dayanmışdı. O da arabir rəqs eləyirdi. Onun da gözləri par-par yanırdı və ana düşünürdü: hə, yengə düz deyir. O gün olsun, mənim də balamın toyunu yengə beləcə tutsun. Xınaya beləcə gətirsin.

Bir gün nədənsə, Əzimə Rübabə Sultandan soruşdu:

-Nənə, ay nənə, niyə bizdə 3, 7, 40 rəqəmləri müqəddəs hesab olunur?

Rübabə Sultan bir qədər düşünüb cavab verdi:

-Qızım, 3 mən biləni - Allah, Məhəmməd, Əli eşqinə müqəddəs hesab olunur. 7 mən bilən, vallah, düzünü deyə bilmərəm sənə, qızım, çünki hardasa belə bir şey oxumamışam, öz fikrimi deyirəm sənə, bizdə mən biləni 7 rəqəminin müqəddəsləşdirilməsi mənəcə Göy Tanrının dəstinin yeddi qatlı göylərdə olması ilə əlaqədardı. Düzdü, Rəsuli Xuda göylərə qalxanda məlum olmuşdu ki, göy doqquz qatlıdı. Elə ona görə də onun Buraq atı bu yeddinci göydən yuxarı qalxa bilməmişdi. Deyəsən bir dəfə sənə demişəm e, mən bunu. Hə, Cənab Cəbrail günəşdən, günəş işığından yaranmış Rəfrəf adlı at göndərmişdi. Hə, bax, o, öz yerində. Amma yeddi qatlı göydə guya Allahın, ulu Tanrının sarayı var. Bax, mən bilən yeddi də ona görə müqəddəsdı.

Qız səbirsizliklə soruşdu:

-Nənə, bəs onda qırx?...

-Genə düzünü soruşsan, belə bir şey oxumamışam. Amma çox fikirləşmişəm, elə mən də. Mən biləni 40 rəqəmi, qırx dərvişlərin, qırx ərənlərin adı ilə bağlıdı. Zaman olub qırx ərənlər, qırx gün çillə çıxardıblar və ancaq bundan sonra ərənlər adı qazanıb müqəddəsləşiblər. Qırx ermiş ərənlər - qırxla bağlıdı. Qədimdə toyları da, bala, bu günlərnən eləyərdilər. Kasıb uzaq başı 3 gün, bir az dövlətli hampa 7 gün, şahlar, xanlar 40 gün, 40 gecə toy vurdurardılar. Bilirsən, qızım, elə gözəl toylar olurdu... Lap elə bizim o fəqir-füqərə kəndlərimizdə. Toyu aşıq aparardı. Nələr danışardı aşıq, nə nağıllar danışardı...

Əzimə sevinc içində dedi:

-Yox, nənə, bilmirəm. Aşıq nağılı eşitməmişəm, heç radioda da eşitməmişəm, toyda da görməmişəm. Amma heç inanmıram ki, sənın nağılların kimi şirin ola, mənim əziz nənəm. Mənə bir nağıl danış.

-Ay qızım, gündüz nağıl danışmazlar. Gündüz nağıl danışanın tumanını oğurlayrlar.

-Eh, ay nənə, sözdü deyirsən də. Kimdi tuman oğurlayan?

-Belə deyirlər, qızım. Deyirlər ki, gündüz nağıl danışanın tumanını oğurlayrlar. Ona görə qoy gecəyə qalsın nağıllar.

-Eh, ay nənə, gecə də sənın namazların mane olacaq axı.

-Yoox, şam namazından sonra, sən yatmamışdan bir az qabaq sənə bir nağıl danışaram, arxayın ol.

-Çox sağ ol, nənəcan. Mən də gündüz dərslərimi hazırlaram ki, axşam sənın nağılına lap arxayın-arxayın qulaq asım.

-Ay mənim ağıllı balam.

* * *

Sınıfdə dərs yox idi. Uşaqlar gələcək teatrşünas, teatr tənqidçisi, yeddi nəfər idi burada. Partaların, müəllim kürsüsünün üstündə, orda-burda əyləşib danışır, gülüşürdülər. Altı qardaşın bir bacısı Əzimə də onlarla. Birdən Əzimənin gözü sınıf yoldaşlarından rayondan gəlmiş Əşrəf adlı birisinin yaxasına ilişdi. Düymənin biri qopmuşdu, yerində yox idi.

-Əşrəf, düymən hanı?

-Cibimdədi, Əzimə, qopub səhər, iynəmiz də yox idi yataqxanada.

-Çıxart köynəyini, ver bura.

Oğlan əvvəl utandı. Bircə bacı hesab elədikləri qızın yanında təkçə maykada qalmaq istəmedi. Əzimə zorla, yoldaşlarının təşviqi ilə köynəyi onun əynindən çıxartdı. Əzimə həmişə çantasında gəzdirdiyi balaca üsküklü iynəqabını çıxartdı, ağ saplı iynəni götürdü və bu köynəyin düyməsini tikməyə başladı. Tikdi və iynənin sapını qırıb dişinə aldı. Oğlan köynəyini geyincə hərə bir tərəfdən zarafatlaşrdılar.

-Bax, Əşrəf, evlənmək sənə day vacib oldu. Hardansa get birini tap, bacımız da elçiliyə getsin səninqün.

Hərə bir söz deyirdi. Biri deyirdi:

-Əşi, ona kimdi ey, gedən? Ağız-burnuna bir bax...

-Noolub onun ağız-burnuna?

-Görmürsən, yastı qutaba oxşayır.

-Qutabın, bəyəm gombulu olur? Necə yəni, yastı?..

-Hə də, elə bil hər iki tərəfdən üzünü basıblar, olub qutab.

Əzimə özünəməxsus bir qəhqəhə ilə güldü və güləndə iynə onun boğazına getdi. «Ah» elədi. Bu «ah» səsinə hamı dönüb Əzimənin üzünə baxdı və dəhşətdən gözləri bərələ qaldı. Neynəsinlər, bilmirdilər. Müəllimlər, məktəb müdiri xəbər tutmamış Əzimə ilə birlikdə küçəyə çıxdılar. O zaman taksi yox idi və yalvar-yaxarla bir şoferdən, hansı bir ağanınsa şoferindən xahiş elədilər, qızı təcili surətdə şəhərin mərkəz yerində, o zaman hamının Parapet bağı dediği, amma adını dəyişib Karl Marks bağı qoyduqları bağıın səmtində yaşayan professor Kajlayevin evinə sürdürdülər. Professor Kajlayev burun-qulaq həkimi idi. Qızı yuxarı çıxartdılar. Əzimə dözüdü, ağlamırdı. Amma qorxurdu. Qorxurdu ki, iynə onun qarnına gedəcək. Qarnını kəsəcəklər, yarib çıxartmaq üçün iynəni, cıracaq boğazını. Amma sakit dayanmışdı, iynənin tərpnməsindən

qorxurdu. İynənin çox balaca, azacıq qalmış sapı hələ dilinə də toxunurdu. Uşaqlar qapının zəngini çaldılar. Çox tündməcaz olsa da, əla, yüksək ixtisaslı bir həkim idi.

-Nolub?

-Boğazına...

-Hə, anladım, anladım. Çıxın siz, çıxın bayıra.

Qabaq əldən oğlanları bayıra qovaladı və qızı içəriyə, kabinetinə apardı.

-Aç ağzını. Bu nə hoqqadı? Yeməyə bir şey tapmırdın, yəni? Gərək iynədən başlayaydın? - deyə-deyə hansısa bir, deyəsən, maqnitli aləti idi, qızın boğazına salıb, iynəni çox asanlıqla onun boğazından çıxartdı. Qızın boğazında iynənin ucu xeyli cızıq salmışdı və boğazı ağrıyırdı. Gözləri yaşarmışdı.

-Hə də, yaşarar da. İndi ağlayırsan. Qabaqcadan ağlamaq lazım idi, qız. Nə təhər olub bu?

Əzimə indi yavaşcadan dedi:

-Düymə tikirdim, güldürdülər.

-Kimdi onlar? Qardaşlarındı?

-Sinif yoldaşlarımdı.

-Ay sizi... Yaxşı, yaxşı, dur, get.

Tələbələrədən böyüyü qapıya çıxan Əziməynən üz-üzə gəlincə əlində nə qədərsə, yəqin ki, uşaqların hərəsindən bir qədər toplanmış pulu professoru verməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin:

-Yaxşı, yaxşı. Pul-mul lazım deyil. Lütəmə tələbəsiz, gedin oxumağınıza.

Onlar qızı götürüb qapıda gözləyən maşınla birbaşa evlərinə apardılar. Şofer getdi. Heç uşaqlardan o da pul almadı. Başa düşürdü vəziyyəti. Ana Əziməni qarşılamadı, evdə yox idi, harasa getmişdi. Uşaqlar evdə idi. Tələbələr sevindilər ki, Böyükxanım ana ilə üz-üzə gəlməli və izahat verməli olmayacaqlar. Əzimə özü də sevinirdi ki, anası yoxdu. Düzdü, anası oğlanları tanıyırdı, onlar gəlib burda həmişə dərs hazırlayırdılar. Bircə-bircə hamısını tanıyırdı. Hərdən onlara yemək-zad da təşkil eləyirdi Əzimənin anası. Amma hər halda iynə məsələsi... Anası bərk acıqlana bilərdi. Nə deyəcəyini düşünə-düşünə Əzimə otağına keçdi. Boğazı çox göynəyirdi. Neynəsin, neynəməli? Professor ona demişdi ki, sərt şeylər yemə. Horra-morradan-zaddan bir-iki gün içginən yeginən. Anasına nə desin, nə desin?

-Boğazım ağrıyır, anacan.....

Lap birinci sinifdən başlayaraq orta məktəb həyatı Əzimənin yadından çıxmırdı. Necə mehriban, bilikli, necə həqiqi insan müəllimlər var idi. Mirmahmud müəllim, Nəzmi müəllim - türk idi, alman dili dərsi deyirdi onlara, sinif rəhbəri idi, qəribə işləkləri var idi. Əzimə bütün bunları düşündükcə yadına yenidən sinif yoldaşları, müəllimləri, rus dili müəllimi Aliyə xanım Qacar, Fatma xanım Tutayuq, rəsm müəllimi Soltan müəllim - hansısa namərd bir uşaq bıçaqlamışdı onu, iki yazdığına görə, idman müəllimi Anya, tarix müəllimi Xanım Bakıxanova - Qüdsinin nəvənəticəsindən biri, elə məktəbin direktoru Allahverdi müəllim də Bakıxanov Qüdsinin nəslindən idi. Sinifdə uşaqların hamısının Şapoşnikov adlandırdıqları riyaziyyat müəllimi Rəsul müəllim, sonra onun Əziməyə nəsə bir işi də düşmüşdü. Əzimə bu işi düzəltmişdi də, tez. Sevirdilər Rəsul müəllimi. Rəsul müəllim Əzimənin gələcəkdə bir riyaziyyatçı olacağına ümid eləyirdi. Belə olmadı. Sinif yoldaşlarından Əminə Atamalibəyova Dram teatrının məşhur Oddamı, Aftil rollarını ifa edən aktyor Atamalibəyovun qızı, şamaxılı balası. Əzimənin tez-tez qapazladığı çox gözəl şagird yoldaşı Cahid, Əhmədağa - o da Bakıxanovlar nəslindən idi. Sinif yoldaşları Firuzə, Adilələr, bir neçə Adilə var idi sinifdə. Qəribə həyat idi. Həyətdə bir Məstan kişi var idi. Eeee qədimdən, hələ Böyükxanım ananın vaxtından bu kişi arvadı ilə birlikdə bu həyətdə yaşayır,

uşaqlar üçün kasamas - qatıq, bulka qoyardı, satardı. Amma daha axır vaxtlarda icazə vermirdilər. Çünki məktəbdə bufet açılmışdı, bufet var idi. Bu məktəbdən Güllü Mustafayeva kimi gözəl rəssam, Kübra xanım Qədirova kimi əla uşaq həkimi... kimlər çıxmamışdı. Xədicə Xanlarova - həkim, Züleyxa - həkim, çox gözəl, yaxşı uşaq çıxmışdı məktəbdən. Əzimə o müəllimlərin hamısını, amma xüsusilə Xanım Bakıxanovanı sevirdi. Onun tarixə meyli də bəlkə də Xanım müəllimənin təsiri ilə olmuşdu. Bu məktəb şəhər məktəbləri içərisində xüsusilə seçilirdi. Öz milli tərkibi, milli təlimi, gözəl, bilikli müəllimləri ilə.

Dostluqdan olsun, bacarıqdan olsun, insanlıqdan olsun, - nağılbaz idi, nənə bilirdi.

-Ay qızım, nə danışım sənə, axı?

-Onda nənə, ay nənə, dost məsələsindən danış. Bizə məktəbdə inşa veriblər, dostluqdan yazmalıyıq.

-Nə deyim, vallah, görüm də fikrimə nə gəlir.

Bir qədər düşündü və dedi:

-Bir kişi varmış, qızım. Bu kişinin üç oğlu varmış. Günlərin bir günündə oğlanlarını imtahana çəkmək istəyir. Bir qədər pul götürür, hərəsinə eyni miqdarda pul verir və deyir:

-Gedin, özünü ev tikin. Sizə bir il vaxt verirəm. Qayıdıb gələr, mənə danışarsız.

Oğlanların biri gedir, necə deyər, Aladağda, biri Qaradağda ev tikir özü üçün - böyüklə ortancıl. Hərəsi, məsələn, ikimərtəbəli, içində hamamı, nə bilim nəyi, çox gözəl evlər tikirlər, gəlirlər. O birisi oğlan isə pulları götürüb, düşür şəhərbəşəhər, kəndbəkənd gəzir. Yaxşı insanlar tapır özünə, dostlar qazanır. Yeyirlər, içirlər, dost olurlar. Qayıdır gəlir. Elə il başında oğlanlar üçü də hazır olur. Ata deyir:

-Övladlarım, deyin, görüm neynəmişiz?

Böyük oğlan deyir:

-Ata, mən, məsələn, Aladağda özümə ikimərtəbəli ev tikdirmişəm. Həyəti, bacası, hər mayehtacı, içində hamamı, filanı.

Ortancıl oğlan da deyir:

-Ata, mən də, məsələn, Qaradağda özümə ev tikdirmişəm. İkimərtəbəli, həyətimdə gözəl bir bağ saldırmışam. Gül-gülü çağırır, bülbül-bülbülü. Meyvə ağacları saldırmışam.

-Çox əcəb, çox əcəb.

Kiçik oğluna üz çevirir kişi.

-Oğul, bəs sən neynəmişən?

-Ata, mən pulu götürüb vətənimə səyahətə çıxmışam. Gözəl insanlarla rastlaşmışam. Yemişik, içmişik, dostlaşmışıq. O gözəl insanların hər biri mən candan, bir qardaş kimi seviblər, mən də onları. Bala-bala yeddi-səkkiz şəhərdə, beş-on kənddə özümə əsl, həqiqi dostlar tapmışam.

Atası hər üçünü dinləyəndən sonra, kiçik oğluna üz tutub deyir:

-Oğul, sən bunlardan çox ev tikmişən. Hər yerdə, hər kənddə dostun varsa, deməli, dünya da sənindi. Yüz manat pulun olunca, deyər, yüz dostun olsa, yaxşıdır.

-Hə, necədi, qızım?

-Can nənə, əladı. Çox sağ ol. Sabah dərsdə, inşada elə bunu yazaram. Müəllimin də xoşuna gələr, uşaqların da. Çox sağ ol, nənəcan.

Əzimə nənəsindən ayrılmırdı. Kiçik qardaşları anasıynan birlikdə o biri otaqda, Əzimə isə nənə ilə birlikdə bu birisi otaqda yaşayırdılar. Nənənin bütün işi, gücü, namazı, Quranı, oxumağı, təsbehi, nənənin bütün zikri - hamısı Əzimənin yanında baş verirdi. O, bunları qatlayıb sinəsinə çinləyirdi. Hərdən məktəbdən elə qəribə sözlərlə gəlirdi ki... Tez-tez nənəsiynən bütün gördüyü şeyləri bölüşürdü, onun fikrini öyrənməyə çalışırdı.

-Nənəcan, ay nənə, bilirsən, deyirlər ki, ildə olsa-olsa, cümə günüynən ayın on üçü bir günə çətin düşər. Olsa-olsa, bir dəfə düşər ildə, lap olsun iki dəfə. Özü də deyirlər, həmin günə şeytan günü deyirlər. Bir də həftənin birinci günü ağır gündü, deyirlər.

-Qızım, belə şeylərə fikir vermə. Bunlar hamısı xürafatdı. Bunlar hamısı inamdan irəli gəlir. Kim nəyi sınaıbsa, o sınaqla gedir. Qonşumuzda Səlimə xanım var, tanıyırsan?

-Hə, əlbəttə, tanıyıram.

-Bax, Səlimə xanım, qabağına boş vedrə çıxsa, öldür onu, getməz, geri qayıdacaq. Kərim əmi, yolunun üstündən qara pişik keçsə, qaragün pişiyin nə günahı var, o günü işim pis gətirər, deyib, dönər geri, ya dolanar, pişiyin o tərəfindən keçər, gedər. Hərə bir cür, bir sınağa adət eləyib. Görürsən, o birisi qonşumuz İnsaf xanım hər gün səhər qardaşını çağırır:

-Əhməd, Əhməd.

O da çıxır:

-Nədi, İnsaf xala?

-Heç nə, söz deyəcəkdin, qayıt geri.

Nə var, nə var, İnsaf elə hesab eləyir ki, Əhmədin üzünü ona düşür. O günü bazarda, dükanda - harda nə işi olacaqsız, irast gələr. Belə-belə şeylərlə beynini doldurma, qızım. Yoxsa, şeytanın ayın on üçüynən cümə gününün bir günə düşməsinə nə dəxli var, nə hesabı var? Dünyanın bir çox yerlərində, baban rəhmətlikdən eşitmişəm, elə dədən də hərdən gedib gəzir ölkələri, ondan da eşitmişəm, heç kəsin 13 sayından xoşu gəlməz. Bizim kəndlərdə də görürsən sayır: 11, 12, 13 döyül, 14. Ha deyirsən ay balam, 13-dü axı. Yox, 13 döyül. Bu rəqəm yazıq neynəsin? Nə iş ola bilər? Rəqəm nə günah işlədə bilər ki, ona belə diqqət yetirəsən, inanasan, sınayasın. Adam var, sınağı nə cürdü: Axşam vaxtı pul dəyişməz, pul verməz. Axşam vaxtı qonşuya bir şey verməz. Ələyə gələnin başından kəlağayısını götürər. Görürsən ki, məsələn, filan gün heç bir xeyir iş görməz, nə var, o gün mənə düşür. Novruz bayramı axşamı mütləq filan xörək bişməli idi, sınağıdı. Bütün bunlar hamısı, mənim fikrimcə, qızım, insanı əsas məsələdən yayındırır. Sən insan ol, həqiqi insan ol. Özünə elm qazan. Rəsuli Xuda ya Həzrət Əlidi, yadımda deyil, ay bala, buyurub ki, elm Çində də olsa, get ardınca.

Bir oğlunun ölümündən Böyükxanım yalnız səhər xəbər tutmuşdu. Axşam uşağa dilimlənmiş portağal vermişdi. Ana yorğun, bitab, əzgin, gənc yaşında, heç on səkkiz yaş olmamış dul örpəyi örtən, yəni, diri-diri dul örpəyi örtən, üstü günlü Böyükxanım dərdlərindən o qədər əzablı idi ki...

-Az, hələ də ərin gəlmədi? Az, deyirlər kənddə bir ayrı arvad alıbdı. Böyükxanım, səndə nə gördü ki, səni atdı, getdi?

Belə suallar, tənələr onu elə yormuşdu ki, arxasını uşağa çevirib yatmışdı. Dərqli uyğuya dalmışdı. Ölüm yuxusu idi sanki bu yuxu, deyirdi özü. Uşaq portağalı yeyə-yeyə, ərplərini anasının küreyinə sürtə-sürtə həyatla vidalaşmışdı, üç yaşında, buz baltası kimi Cəfər. O vaxtdan Böyükxanım ana uşaqlara portağal verəndə, ya öz qarşısına portağal qoyulanda, Cəfərin ölüm səhnəsini gözü önündə canlandırır. Yəni, ölüm səhnəsi də deyil. O bu səhnəni görməmişdi, nəticəsini görmüşdü. Amma hadisəni xəyalında canlandırırdı. Uşaq portağalın ərplərini anasının küreyinə sürtə-sürtə hiçqırıqsız, səssiz uçub getmişdi göylərə. Onu yer üzünə

bağışlayan göylərə. Amma yer üzündəki əzablarına razı olmayan göylər onu tez çəkib aparmışdı. Mələk idi, Allah bilir. Qəribədi ki, belə bir hadisə Böyükxanımın qızı Əzimənin də başına gəlmişdi. Əzimənin Səma adında qızı vardı. İkinci Dünya müharibəsində Əzimə qospitalda çalışırdı. Hər gün obaşdandan gecə yarısına qədər qospitalda əlləşirdi. Əzimənin kiçik qardaşı Əhməd uşağı gündə bir dəfə qospitala gətirirdi, günorta, anası ilə görüşmək, süd əmmək üçün. İki yaşında idi, artıq süddən kəsilməsinə az qalmışdı. Xəstələr bu iki uşağı - səkkiz yaşlı Əhmədi və balaca, iki yaşlı Səmanı böyük sevinclə qarşılayırdılar. Arada gizlinbasırıq Əhmədin ovcuna zorla bir dişləm qənd, bir-iki tikə çörək qoyurdular. Qızı isə əldən-ələ gəzdirirdilər. Kim bilir, bəlkə də evlərindəki uşaqlarını yada salırdılar xəstələr. Əziməni uşağın gəlməsindən bir az qabaq zorla çay içməyə məcbur eləyirdilər. Əzimə uşağı yalnız gündüz görürdü, bir dəfə. Gecə o evə gələndə uşaq artıq yatmış olurdu. Bir dəfə necə oldusa, Əzimə evə gündüz gələ bildi. Yolda, evlərinə bir az qalmış, o zaman o məhəllədə balaca uşaqların hamısı xırda alverlə məşğul idi, gördü ki, tində bir oğlan balaca nimçəyə düzölmüş «Soya» şokolad konfetləri satır. Biri beş manata. Aldı. Bir dənə aldı, artığına gücü çata bilməzdi. Evə gəldi. Elə darvazadan içəri girən kimi ayaqqabılarının bağını, pencəyinin yaxasını aç-aça gəlirdi ki, körpəsinə tez qovuşsun, körpəsi onu gözləməli olmasın. Çatan kimi, Səma onun qucağına atıldı. Ana - Böyükxanım sevindi bu gəlişdən. Məcməyini ortaya qoydu. Dörd stəkan çay süzdü. O bir dənə şokoladı, o bir «Soya» konfetini dörd yerə böldü. Hər stəkanın yanına bir parçacıq - dördənbir «Soya» konfeti qoydu. Əzimə o birisi otaqdan paltarını dəyişib gəlincə süfrənin başında oturmuşdular. Əzimə baxdı, gördü ki, onun stəkanının yanındakı konfet payı yoxdu. Məmməd, Böyükxanım ana və Əzimə dərhal dönüb Əhmədə baxdılar. Bir az nadinc, bir az kələkbaz olan bu uşaq tez ondan şübhələndiyini anladı:

-Vallah, mən götürməmişəm. Bacı, vallah, mən götürməmişəm. Ana, vallah, mən götürməmişəm.

Əzimə dönüb, nədənsə qızına baxdı. Səmanın ordu şişkin idi. Qız konfeti götürüb ağızına basmışdı. Əzimə barmağını onun ağızına salıb, yarıslanmış konfetdən bir qədər qopardı, çayını içdi. O zaman bəlkə də bu, ona o qədər yer eləməmişdi. Amma zaman keçdikcə lap qocalana qədər, hər dəfə əlinə konfet alanda, şokolad alanda, uşaqlara olduqca qiymətli şokoladlar verəndə, yadına Səmanın - üç yaş olmamış həyatdan köçən Səmanın, Cəfər dayısı kimi, göylərə pərvaz eləmiş Səmanın o konfetdən şişmiş ordu düşürdü. Gözlərinin yaşı Əzimənin içərisinə gilələndirdi və düşünürdü: Ana ilə bala arasında nə qədər tale oxşarlığı vardı. O da od günü görmüşdü. Amma zaman elə çevrilmişdi, dəyişmişdi ki, ana o günlüyə davam edib yeddi övlad anası olmuşdu, üçü qalsa da. Əzimə isə elə bircə Səmanı itirdi və ondan sonra uzun müddət ər nə deyildiyini, nə olduğunu bilmədi, ər adına nifrət elədi. Evlənmədi. Günlərin birində bibisi Badam onun yanına gəldi. Bu, onun əslində atasının dayısı qızı idi, amma bibi deyərtilər hamısı ona. Övladı olmayan bir qadın idi. Öz dayısı balalarını balası kimi sevirdi. Gəlib Əziməyə dedi:

-Qızım, bu qədər istəyənlərdən birinə niyə getmirsən?

Əzimə dedi:

-Neynirəm getməyi? Getdim bir dəfə. Bircə il yaşadım. Bircə ilin yadigarını da itirdim. Və bu bircə ildə can deyib, can eşitdiyim insanın xəyanətini gördüm. Ondən sonra bütün ər deyilən insana nifrət eləyirəm. Bibi, neynirəm əri? İşləyirəm, qazancım var, özümü dolandırırım. Qardaşlarımı evləndirəcəyəm. Onların balaları mənim balam olacaq.

-Yox, qızım, mən öz taleyimdən bilirəm. Zaman gələcək, analar ömür uzununu adamın yanında qalmırlar. Allah verib, Allah çağırır onları. Qardaşların isə... Qardaşların hər birisi evlənəndən sonra öz yarını yanına çəkəcək, öz həyatı olacaq, öz evi-eşiyi olacaq. Sən tək qalacaqsan. Anan əbədi deyil. Sən tək qalacaqsan, qızım. Deyəcəksən ki,

Əzizim qazançanı,
Doldur ver qazançanı.
Cəfa çəkdim, ev tikdim,
Bəs mənə qazanc hanı?

Böyükxanımın yaxşı yadındadı. O tez-tez dəyişilən, gündə bir bayraq qaldıran, gündə bir hökumət adı ilə meydana çıxanların dövründə bir dəfə də anasını sorğu-suala tutmuşdular. Bir urusiyəcə danışan kişiydi, bir də yanında tərcüməçi var idi. Bu urusiyəcə danışan kişi, sonralar Rübabə Sultanın dediyinə görə hansısa Sərkis Matevosyana çox oxşayırdı.

-Elə bil, hıqq eləyib burnundan düşmüşdü, ay bala. O erməni köpəyoğluna oxşayırdı, o diğə köpəyoğluna. Vallah, billah, əgər məndən kimliyin bilməsəydim, deyərdim, qardaşıdı. Nə bilim, kimdi?

Doğrudan da, o müstəntiq quru, heç bir nəzakət, insanlıq duyulmayan səslə alçaqdan, amma sərtliklə dilləndi:

-Adınız? Vaşe imya, otçestvo i familiya?

İki dünya idi, üz-üzə durmuşdu. Onun dünyasına qarşı sadə, ömründə milis, məhkəmə görməmiş, ömründə polis, müstəntiq görməmiş Rübabə Sultan elə bir tərbiyə ilə böyümüşdü ki, erkək sərçədən belə yaşınan qadın azacıq yaşmağını çənəsinə doğru qaldırmışdı. Həndəvərində həmişə eşitmişdi ki, arşınmalçı, xırdavatçı cuhud, şüşəsalan erməni, bıçaq itiləyən urus kişi deyil. Yaşınmasan da, ziyarı yoxdu. Fikrə dalmışdı. Ondən nə soruşulduğunu, nə cavab verəcəyini bilmədən kipriklərini kalağayının ucunu didişdirən barmaqlarına zilləmişdi.

-Vaşe imya i otçestvo?

Rübabə Sultan yanında dayanan tərcüməçiyə, hərçənd mənəcə ehtiyac yoxdu, çünki, yəqin ki, bu adam türkcə bilirdi, dönüb soruşdu:

-Bala, bu nə dızıldadır? Başa düşmürəm axı...

-Adını soruşur, ay ana.

-Ana?... Yəni, bir gecədə bu qədər qocalmışam? Heyvan nə qanır?

Elə o vaxt Rübabə Sultan bir də yadına salmışdı ki, anası öləndən sonra üstündən heç üç-dörd ay keçməmiş balaca Rübabə Sultanı qoruyan dayəni izləyirlərmiş. İzləyirlərmiş həmişə. Amma xanın da iki nökeri varmış ki, aradan xeyli keçənəcən, heyif ki, sonra rəhmətə getdilər, onları qoruyurdular bu bəlalardan.

İki dünya üz-üzə dayanmışdı, biri Rübabə Sultan dünyası idi - bəkarət dünyası idi. Biri isə Sərkis Matevosyanın qurduğu qurğu idi. Xandan əlinə bir şey keçirmək, xan nəslindən xanın vəsiyyətnaməsini, olmasa, deyilsə, yoxdusa, heç olmasa, onun olub-qalanını, hardasa gizlətdiyini bilənlərdən bir şey ələ keçirmək. Harda, nə var, onu qamarlamaq istəyən dünya idi. Dünya deməzdim buna, murdar bir yer idi, aləm idi.

O qızını xatirələrində canlanan bu dünyadan ayırmaq, xoşbəxt, ailəli, oğullu-uşaqlı görmək istədiyindən belə deyirdi:

-Yox, bala, özünə yuva qura gərək hamı.

ŞAIR ƏLİRZA

Əzimə şəhərə getməli idi, Bakıya. Qalxdı. Çox tezdən oyandı. Etibar kişinin Qaragöz adlandırdıqları atını mindi və Ağsuya gəldi. Əlbəttə, Ağsudən Bakıya heç bir nəqliyyat olmadığını yaxşı bilirdi. Amma çayxananın qabağında bir neçə yük maşınları - stadbekkerlər dayanmışdı. Ot tayaları vurulmuşdu bu stadbekkerlərə, hündür, bir neçə metr baryerindən yuxarı. İndi artıq Bakıya gedən nəqliyyat bundan ibarət idi. Əzimə şoferlərdən birinə yanaşdı:

-Məni Bakıya apararsanmı?

-Apararam. Niyə aparmıram? Qoy bir çayımı içim qurtarım, sonra aparacağam.

Çay içildi. Əzimə maşının yanında dayanıb şoferi gözləyirdi. Şofer isə daha bir neçə müştəri yığmaq üçün aramla hərəkət eləyirdi. Ucaboylu, mütənasib bu oğlanın belə bir zamanda sərbəst olmağı Əziməni təəccübləndirmədi. Çünki bu stadbekkerləri də idarə etmək o zaman elə az qala cəbhədə çalışmaq kimi bir şey idi. Çünki bu stadbekkerlərlə Bakıya fasiləsiz olaraq daşınan ot tayaları, buğda, arpa, kolxozlardan yığılıb gedən ərzaq məhsulları ordu üçün idi. Ona görə də bu şoferlər də ordu nəfərləri kimi bir şeylər idi. Şofer daha üç nəfər adam topladı:

-Hə, daha bəsdə, - dedi, o yan-bu yana göz gəzdirdi və ona çox yalvaran beşincini də götürdü. Bir-bir köməkləşib ot tayalarını bağlayan qalın kəndirlərdən yapışib birtəhər, köməkləşə-köməkləşə ot tayalarının üstünə dırmandılar və şoferin tapşırığı ilə tayaları sarıyan o kəndirlərin arasına girdilər. Bu, bir neçə tərəfdən yaxşı idi. Əvvəla ona görə ki, otun içi isti idi. Bu hündürükdə dağların üstündən, hər halda qış zamanı, əyinləri qalın da olsa, dona bilərdilər. Ona görə də orda isti idi onlara, isti olardı, donmazdılar. O biri tərəfdən də Ağsu dolaylarında maşın hərəkət etdikcə, üzüyuxarı qalxsa da, tayalar möhkəm bağlansa da, qorxunc bir şəkildə tərənirdi və bu tərənəmədən kəndirdən əllə tutub dayanmaq mümkün deyildi. Kəndirlərin altına girmək lazım idi ki, təpələrin üstündən, dağın dolaylarından çıxdıqca yerə gumbalanmayasan. Ona görə də dovşanlar ot içində gizlənirdi, o zaman belə adlandırdılar, sənişinlər işlərini möhkəm tutur, kəndirlərin arasına girir, ot tayasının üstünə gömülürdülər. Həm isinir, həm təhlükəsizlikdi.

Hadisə o zaman belə olmuşdu ki, bir taya aşmışdı, aşanda neçə sənişin var idisə, hamısı həlak olmuşdu, şofer özü də. Yalnız bir yəhudi, deyilənə görə, necə isə uçulanda bir qayanın dibində bitmiş ağacdən yapışib salamat qala bilmişdi. Bu ehtimalı nəzərə almasaq, sənişinlər əlbəttə, yerlərini möhkəmlədirdilər, Əzimə də o cümlədən. Bir yaşlı qadınla yan-yanaşı otun içinə gömüldülər. Həm bir-birinin hərərəti, istisi, harda idi o isti, qışın oğlan çağı idi, dekabrın axır günləri idi. Əzimə Bakıya getməyə məcbur idi. Məktəbin direktoru Maarif nazirinin dəvəti ilə Bakıya getməli idi, hansı bir yığıncaq idisə, dəvət almışdı. Direktor olduqca yaşlı, xəstə bir kişi olduğundan, ayaqlarının hər biri şişib batmana dönmüşdü az qala, ona görə də xahiş eləmişdi ki, Əzimə onu əvəz eləsin. Həm Bakıda qalacaq yeri var idi, evləri var idi, həm də cavan, möhkəm, diribaş qız idi. Sənədləri götürüb özü ilə, əyninə geydiyi sıyrıqlının iç ciblərində möhkəm-möhkəm yerləşdirib, ağzını sancaqla bərkidib, uzunboğaz sapoqlar - kerzovı sapoqlar deyirdilər, soldat sapoqları deyirdilər, ondan geyinmişdi, ayağında şalvar var idi, şübhəsiz. Şalvarın da üstündən sapoqları geymişdi. Beləliklə, bütün orda olan sənişinlər bir qədər hündürdən, Əzimə isə qəlbində, axı müəllim idi, bilsəydilər ki, o, Allahın, ya da dini bir şeyin adını çəkər, canını alardılar. Partiyanın üzvü idi, daha doğrusu cavan namizəd idi partiyaya. Oturub o birisi sənişinlər kimi - Allah, Məhəmməd ya Əli, - dedi, ürəyində nədənsə kəlməyi-şəhadətini çəkdi və maşın yola düşdü. Stadbekker nəhəng maşın idi, nəriltiyən Ağsunun dolaylarını, indi yastanıb o dolaylar, o zaman çox sərt idi, hələ işlənməmişdi, Allahın yaratdığı meşənin içindən insanlar, heyvanat necə keçmişdisə, həmin yollarla, dolama-bulama yollarla gedirdi. Əzimə bu vəziyyətdə gəlib Bakıya

çatdı. Yüku yüngül idi. O zaman kənddən yarıac, yarıtox müəllimlərdən biri Bakıya nə apara bilirdi? Balaca bir çantası var idi. Bunu böyründə bərk-bərk saxlayırdı ki, birdən diribaş sənişinlərdən biri yolun harasında düşəndə çırpışdırmasın. Xırdalana çatanda studbekker dayandı. Ayrı yerdə, heç Şamaxının özündə də saxlamamışdı maşını. Tələsirdi şofer. Sürücü ot tayasına yaxınlaşdı:

-Hə, necəsüz, ölüb-eləməmişüz orda?

Hərə bir cürə yorğun, iplərin kəsdiyi, soyuğun kəsdiyi sənişinlər hərəsi birtəhər, boğuq, bəlkə də elə havadan donmuş səslə:

-Yox, hələ ki, sağıq, - cavabı verdilər.

-Hə, onda yavaş-yavaş başlayın düşməyə. Burdan o yana sizi şəhərə apara bilməyəcəyəm. Milsənerlər görse, canımı alarlar. İndi bəyəm pasajir aparmaq vaxtıdır? Xalturşiklərin atasını yandırılar. Mən də xalturşik kimi cərimə vermək istəmirəm. Zalım uşağının bəzisi heç, ovcuna bir şey basırsan, onu da götürmür. Zornan yaxovu qurtara bilmirsən, ştrafnan da yaxovu qurtara bilmirsən.

Sürücü bunları deyə-deyə, deyinə-deyinə bir-bir sənişinlərə yardım eləyib, onları ot tayasının üstündən yerə endirdi, o cümlədən, Əziməni. Ayaqları sözünə baxmırdı. Uyuşmuşdu bədəni, iplər kəsmişdi bədəni neçə yerdən. Amma çarə yox idi. Burdan - Xırdalandan Bakının Dağlı məhəlləsində yerləşən evlərinə tərəf getməli idi, məcbur idi buna. Gecə saat on ikidə, daha doğrusu, komendant saati başlamamış özünü şəhərdə evə çatdırmalı idi, bunu bilirdi. Yanındakı qadınla beş-on dəqiqə dayanıb bir növ dinclərini aldılar. Bir şey yemək fikrinə də düşmədilər. Su içmək istəsələr də, bu fikirdən daşındılar. Yola düşdülər. Yan-yanaşı gedirdilər, uzun müddət, aram-aram, yavaş-yavaş. Yadlarına komendant saati düşəndə bir qədər sürəti artırırtdılar.

Hə, nə isə bu üsulla gecə saat 11 radələrinə yaxın Əzimə gəlib həyətlərinə çatdı. Əlbəttə, soyuq, kimsəsiz otaqlarının qapısını açmadı. Həyətdə «xala» adlandırdıqları - anasının əmisi qızı idi əslində - İzzət xanımın qapısını döydü. Gecənin bu vaxtında tək yaşayan kimsəsiz qadın, varı-yoxu birçə əmisi qızı, məlumdur ki, o da övladları ilə rayonda qalırdı, övladları rayonda işləyirdilər, o cümlədən, Əzimə də. Bu minvalla arvad çox böyük təəccüblə yavaş-yavaş qapıya yaxınlaşdı.

-Kimsən?

-Mənəm, İzzət bacı.

-Buy, Allah, Allah, sən saxla.

Arvad təəccüblə, həmişə öyrəndiyi öz qapısını çətinliklə açırdı.

-Sənə qurban olum, -zəncirlərin cingiltisi gəlirdi içəridən. Deməli, qapını təkçə kilidləməmişdi, bir də hardasa zəncir keçirmişdi, - sənə qurban olum, başına dolanım, gecənin bu vaxtında hardan gəliрсən, ay bala?,- deyə-deyə qapını açdı. Qucaqlaşdılar. ağlaşdılar. Ağlaşdılar, qucaqlaşdılar.

İzzət bacı təklikdən, yeganə doğma, əziz bir adama qovuşduğundan, sevincindən ağlayırdı. Əzimə isə birçə xalanı, şükür Allaha, sağ-salamat gördüyündən ağlayırdı. Zaman ayırmışdı onları, müharibə ayırmışdı onları, bir parça çörək ayırmışdı onları. Qərəz ki, əyləşdilər. Səs-küyə qonşular oyandı. Yatanlar oyandı, yatmayanlar yerlərindən qalxdı. Əlbəttə, heç birisi çıraq yandıra bilməzdi. Qapılar, pəncərələr qara pərdələrlə, qara adyallarla bərk-bərk qapanmışdı. Onlar balaca bir çırağın ölgün işığında oturmuş xala-bacıqızının yanına cumdular. Böyükxanım anadan xəbər bilmək istəyirdilər.

-Böyükxanım ana necədi? Oğlanları, qızı, uşaqlar necədirlər, - bilmək istəyirdilər. Gəlib əyləşdilər. Əzimə çantasından bir az əvvəl çıxarıb xalasına təqdim elədiyi iki büküm yaymanı,

bir balaca soyuq pendiri stolun üstünə qoyub, əslində ürəyinə nə gəlmişdisə, üstünü örtmüşdü. Gətirdiyi pay bundan ibarət idi, ayrı şeyə gücü çatmırdı. Axı burda da özü yeməliydi nəse. Qonşular yığılan kimi İzzət xanım örtüyü götürdü, həmin o yaymaları dörd böldü. Hərəsi bir qulaq yaymanın üstünə bir möhür boyda pendir qoydu və gələnlərə payladı. İlahi, o zamanda, o günlərdə ki, çörəklər qramla verilir. O qramdan da bəzi namərd dükançılar kəsirdilər, az verirdilər. O çörəkdən ki, qara idi, qalac az qala mixəyi rəngdə, sıxsan, suyu çıxar. Bərk sıxsan, bir növ kərpic kəsərsən. Palçıq kimi idi.

İzzət bacı hərəyə bir qulaq yayma, bir möhür boyda pendir verdi. İnsanlar bunu - bu ağ yayma parçasını, bu süd rəngli pendir parçasını bir möcüzə kimi seyr edirdilər. Yemirdilər, baxırdılar. Əvvəl xeyli baxdılar. Sonra hərəsi o bir qulaq yaymadan bir dişləm, bir çimdik qopardıb ağızlarına qoydular. Bəziləri bunu vaxtilə pirojna, tort, şəkərbura, paxlava yeyən kimi ləzzətlə, aram-aram, ləzzətini, zövqünü uzatmaq üçün yavaş-yavaş çeynəyib udurdu, tez-tələsik yeyib qurtarmaq istəmirdilər. Tələsmirdilər. Qoy bu zövq uzansın. Bir qədər çox tamaşa eləyə-eləyə, yoxsa, addım-uddum eləmirdilər. Tələsmirdilər, əllərindən kim alacaqdı gecənin bu vaxtında? Amma birçə Xeyransa xala tək gəlmişdi, evdə uşaqları var idi. O, yaymanı yemədi. Birçə dişləm dişləyən kimi бүkdü, müqəddəs bir şey kimi, müqəddəs idi, çörək idi, yaylığının ucuna бүkdü: -Aparım, Hüsniyyəynən Nadir öydədilər, onlara verərəm.

Bu, onun oğlu ilə qızı idi.

Əzimənin bu mənzərədən ürəyi sıxılırdı. Amma bu onunçün yenilik deyildi. Məgər onun özünün, ailəsinin, anasının və qardaşının başına belə hadisələr gəlməmişdi? Məgər o, bir dəfə çox ağır vəziyyətdə külfəti qoyub, dərsə getməmişdi? Özü də heç nə yemədən, səhər saat səkkizin yarısında məktəbə getmişdi. Evdə isə bir dişləm çörək yox idi, bir ovuc un yox idi. Anasını - xəstə, yaşlı anasını, özündən kiçik məktəbli qardaşlarını necə doyuracağını düşünürdü. Düşünə-düşünə necə dərs dediyini Allah bilirdi, bir də özü. Amma deyirdi. Amma şagirdləri, ayaqyalın, cır-cındır içində uşaqlar, atdöşü yığıb məktəbə gətirdiyi bu uşaqlar onu diqqətlə dinləyirdi. Ona görə ki, ataları, qardaşları, babaları cəbhəyə getmiş bu uşaqlar evlərin dayağı idi. Onlar odun yığırdılar, gətirirdilər. Odun da ki, pambığın bəndəmlərindən, çöplərindən ibarət idi. Şələlərlə gətirirdilər evə. Çörək də onunla bişirdi, baş yumaq üçün su da onunla qızırdı. Belə bir vaxtda Əzimə evi ac qoyub gəlmişdi məktəbə. İkinci dərsə üçüncünün arasındakı böyük tənəffüsdə beşinci sinifdə oxuyan kiçik qardaşı ona yanaşdı, yavaşcadan pıçıldadı: -Anam deyir, tez tənəffüsdə evə gəlsin.

Bir hadisəmi baş vermişdi? Bütün dünya hadisələrlə dolu olduğu bir zamanda onların evində necə böyük bir hadisə baş verə bilərdi ki, anası onu işdən - sinifdən ayırsın? Ürəyi sıxıldı Əzimənin. Hardansa dəhşətli, qara bir xəbər alındığını düşünərək evə qaçdı. Müəllim olduğunu, dərs hissə müdiri olduğunu yadından çıxartdı, qaçdı. Şagirdlərinin onu görə biləcəyindən ehtiyat etmədən yüyürə-yüyürə özünü töyşümüş halda anasının yanına - otağa saldı. -Nədi, ana?

Stolun üstünə gözü düşəndə gözləri bərələ qaldı. İki böyük baş pendir - şit pendir, bir böyük dəhmərdə dolusu qaymaq.

-Ana, kimin yolunu kəsmisən? - deyə sözü zarafata saldı.

-Heç kəsin, ay bala, - deyə arvad ah çəkib cavab verdi, - heç kəsin. Sənin Daşdəmirbəylidəki tələbələrindən bacı-qardaş Mursaqulovlar gətiriblər. O gün Əzimə, anası və qardaşları belə bir zamanda padşahın belə əlinə düşməyən yemək yedilər. Pendir tikələrini qaymağa batırıb yedilər. Pendir tikələri çörək yerini gördü qaymaq içində. Şahanə xörək idi. Bax, Əzimə də

görmüşdü bu günləri. Əzimə kənddə məgər görməmişdi ki, yaz gələndə bəlkümü toplayıb qazanda qaynadır, acı suyunu atır, bəlkümün üstünə, tapsalar, azacıq qatıq tökür, uşaqları yedirdirdilər, özləri yeyirdilər. Bu bəlküm yeməklərindən uşaqlar ota düşürdülər, yəni, ot işləyirdi qarınları, gömgöy. Əzimə bu günləri görmüşdü. Ona görə də indi bu otaqda baş verən hadisə onun ürəyini sıxsa da, təəccüblü bir şey yox idi burda. Qonaqlar dağılışıb getdilər. Axı neftin od qiymətinə olduğu bu dövrdə İzzət bacı çırağı havayıcı yerə yandıra bilməzdi. Onlar gedəndən sonra İzzət bacı Əzimənin geyimini nəzərdən keçirdi.

-Ay bala, sabah Maarif nazirliyinə bu cildə gedəcəksən? Çıxart. Keç evinizdən paltarlarından bir dəyişik götür, gəl, su qızdırmışam, səni çimizdirim, başını yuyum. Heç olmasa, saman çöplərindən təmizləyim, darayım, ay bala.

Əzimə keçib evlərinin qapısını açdı. İldən ziyadə qapısı bağlı qalan, pəncərələri bağlı qalan, qara pərdələrlə sımsıx örtülmüş, pəncərələrindən günəşin bircə ziyası belə içeri düşməyən otaqdan kəsif, rütubət qoxusu, kif qoxusu vurdu üzünə. Əzimə dərinə köksünü ötürüb şkafa yanaşdı. Orada nə var idi ki? Olan-olmazlarından nə isə bir şey tapıb, yenidən qapını bağladı və İzzət bacının otağına gəldi. Qadın yekə bir teşti ortalığa qoymuşdu. Pilətinin üstündə qızdırdığı vedrədən yavaş-yavaş Əzimənin başına su tökməyə başladı.

-Keç otur, bala, həm başını yu, həm də su bədənindən axsın. Bir az özünə gələrsən. Canın da bir az toz-torpaqdan təmiz olar.

Elə bu zaman radio xırıldadı, İzzət bacının divara vurulmuş balaca radiosu. Ancaq şəhər məlumatlarını verən radio: «Əziz, hörmətli dinləyicilər! Əziz xalqımız! Sizi qarşıdan gələn 1943-cü ilin gəlişi münasibətilə təbrik edirik. Sizə səadətler arzu edirik. Arzu edirik ki, cəbhələrdən xoş xəbərlər...»

Əzimə bu sözləri eşidincə ağlamağa başladı. Göz yaşları suya qarışdı.

-Neçin ağlayırsan, qızım?

-Oy, İzzət bacı, gör bir yeni ili harda - teştin içində keçirirəm.

-Ağlama, qızım, ağlama, bala. Təki onlar üçün yaxşı olsun. Təki orda - cəbhədə balalarımız qalib gəlsinlər, qalib dönsünlər. Müharibə qurtarsın, bala. Təki müharibə qurtarsın. Təki onlarçün yaxşı olsun.

Əzimənin ağına da gəlməzdi ki, bir zaman gələcək, o, Afrikanın qərbində yerləşən Qananın Akkra şəhərində yaşayacaq, ömür dostu təyyarəçi Məmmədlə birlikdə. Və bir zaman gələcək ki, o, 1965-ci ildən 1966-cı ilə keçən gecəni, daha doğrusu, Qana vaxtı ilə gündüz idi, Bakı vaxtı ilə gecə, yeni ili Atlantik okeanının suları içində çimdikləri vəziyyətdə, fujerləri doldurub yeni ilin gəlişini təbrik edəcəklər. Bu, indi onun ağına da gələ bilməzdi. İndi o, teştin içində oturub ağlayırdı. Ağlayırdı ki, yeni ili belə ağır günlərdə, belə dəhşətli günlərdə teştin içində keçirir. Cəbhələrdə məğlubiyyət-məğlubiyyət dalınca eşidilir. İlahi, çox ağır gün idi. Artıq o, radionun daha nələr danışdığını eşitmirdi. Yalnız teştin içində keçirdiyi, teştin içində qarşıladığı yeni il haqqında düşünürdü. İzzət bacı demişkən, «təki orada yaxşı olsun, təki yeni gələn 43-cü il qələbə gətirsin.»

Nazirlikdə görüşlər yaxşı keçdi, cəld, sürətlə, deyilən məsələləri həll eləyib, ona bir gün artıq Bakıda qalmağa icazə verib yola saldılar. Tərlan bəy Əliyərbəyov orada nazir, ya nazir müavini idi. Bir dəfə də gələndə Mirzə İbrahimovu orada nazir görmüşdü. Qərəz ki, səhər mütləq Yazıçılar İttifaqına dəymək istədi. Dəydi də. Burada çox sakitlik idi, heç kəs yox idi. Yazıçıların əksəriyyəti əyninə hərbi paltar geyib, döyüşə gedənlər - döyüşə getmiş, bəziləri də hərəkət edən orduda döyüşçülər üçün qəzet buraxır, hərəkət edən ordunun ardınca gedir, döyüş yerlərində,

qızgın döyüş gedən yerlərdə belə görünür, material toplayır, bizim, igid döyüşçülərimiz haqqında məqalələr dərc edir, şerlər yazdırır, Bakıdan alınan şerləri çap edirdilər. Məlumatın çoxusunu da Yazıçılar İttifaqına bunlar verirdi. Yazıçılar İttifaqında demək olar ki, heç kəsi görə bilmədi. «Ədəbiyyat» qəzetinin redaktoru Məmməd Səid Ordubadi öz otağında əyləşmişdi. Salam verdi, keçdi. Tay-tuşu deyildi deyə, yaxınlıqları sonralar əmələ gəldi. Mühəribədən sonra partiya iclaslarında tez-tez Ordubadi onu yanında əyləşdirərdi, İttifaqda iclaslarda iştirak edən yeganə qadın yazıçı Əzimə idi, yanında əyləşdirərdi. Ara-sıra deyərdi:

-Sən bu danışanlara fikir vermə. Bunlar boş vedrədən boş vedrəyə töküb danqıldayırlar.

Sonra da balaca cib bıçağıyla ovcunda xırdalayıb ağızına atdığı quru əncirdən ona da verərdi:
-İşində ol.

Məgər Əzimə o icaslarda, o müqəddəs hesab elədiyi məkanda, Səməd Vurğunun, Rəsul Rzanın sədr olduğu o otaqda, sevdiyi yazıçıların - Mehdi Hüseynin, Əbülhəsənin - məgər Əzimə onların otağında, əyləşdiyi yerdə əncir qurusu yeyə bilərdi? Amma hər halda Ordubadi onu qanadının altında yaxşı saxlayırdı. Qanadının altında saxlayırdı ki, Əzimə sınımasın, utanmasın. Bu sonralar olurdu, çox sonralar. Özü də o qədər mehribanlıq eləyirdi ki, Əzimə mərhum Ordubadinin bütün əsərlərini, xüsusilə onun «Dumanlı Təbriz»ini əzbər bilirdi. «Döyüşən şəhər»i, «Gizli Bakı»nı - bunların hamısını oxumuşdu, şübhəsiz. «Sergey İvanov adına körpələr evi» hekayəsi indi də yadındadı.

Bir sözlə, Ordubadi bu gün öz otağında oturmuşdu. Hansısa bir materialı redaktə eləyirdi və ona görə də Əzimə ona mane olmadı. Ona deyəcək sözü də yox idi. Qonşu otağa keçdi, çaqqa-çuk səsinə. Ya 36-cı, ya 1937-ci ildənmi, burada makinaçı işləyən Sona xanımın yanına keçdi.

Sona xanım nazik, ucaboy, zil qara saçlı, enli, zil qara qaşlı, əsil bir azəri, türk gözəli idi. Amma əsəbi, çox ciddi, həddən ziyadə, yəqin ki, bu ciddilik ona xüsusilə lazım olurdu. Çünki bəzi yazıçıların zarafatları, şuxluqları onun yanında mümkün deyildi. Onun yanında heç kəs hırıldaya bilməzdi, gülə bilməzdi, artıq-əskik danışa bilməzdi. Sona o qədər ciddi, o qədər qeyzli, qəzəbli idi. Bu gün Sona qeyzli deyildi, amma kədərli idi. Böyük kədərliydi. Görüşdülər, öpüşdülər. Əziməyə bu münasibəti, xüsusilə təsir elədi. Çünki Sonaynan o qədər də dərin, cici-bacı tanışlığı yox idi. Əzimə ondan cavan idi. Özü də Sonanın ciddiliyi onu həmişə qorxudardı. Yanına yazmaq üçün hekayə aparanda xətti qarışıq olduğundan Sonadan diqqətli olmağı xahiş edirdi. Orasını da deyək ki, Əzimənin xəttini iki nəfər çox yaxşı oxuyan var idisə, biri Sona idi, biri də kiçik qardaşı Əhməd. Hərdən həтта evdə dönüb deyərdi:

-Əhməd, bax gör burda nə yazmışam?

Əzimə bu fikirləri ürəyindən keçirdə-keçirdə Sonaya yanaşdı. Onun bu gözəl münasibətinə ürəyində sevindi. Sona maşını çaqqıldatmasını saxladı, yazmadı bir müddət. Əzimə soruşdu:

-Sona xanım, Sonacan. Bu gün, xüsusilə, bikefsən.

-Eh, necə olmayım? Ümumi dərdimiz məlumdu - mühəribədi. Cəbhələrdəki əhvalatları eşidirsən, radiodan, qəzetlərdən. Amma bu gün Yazıçılar İttifaqına bir bədbəxtlik üz verib ki, onu heç nəynən izah etmək olmaz.

Doğrusu, ürəyim bərk narahat oldu.

-Nə bədbəxtlik?

Əzimə elə bildi ki, kimsə vəfat edib - böyük yazıçılarımızdan kimsə vəfat edib və Sona ona görə belə kədərli idi.

-Heç bir şey, belə baxsan, amma çox şey. Əlirzanı tanıyırdın?

Əzimə təsdiq elədi:

-Əlbəttə, əlbəttə.

Əzimə könlündə bu ucaboylu, gözəl, qarayanız, daşğın-daşğın ilhamı olan, 37-də itirdiyimiz Müşfiqi xatırladan Əlirzanı, bəlkə də qəlbinin hardasa dərinliklərində sevirdi. Bu sevgi onların arasında ikitərəfli idi. Əlirza ona bir sıra şerlər həsr etmişdi, amma Əzimə bunlara cavab verməmişdi. Səbəbləri sonra məlum olacaq idi.

-Nolub ki, Əlirzaya?

Yenə də Əziminin ürəyi qopdu. Elə bildi ki, Əlirza hardasa cəbhələrdə həlak olub.

-Həlak olub?

Sona onsuz da həmişə çatıq qaşlarını, bu çatıqlıqdan alınının qaşlarına yaxın hissəsində dərin qırışlar əmələ gəlmişdi, qaşlarını çatdı, bir az da sıxlaşdı.

-Kaş ki, cəbhələrdə həlak olaydı.

-Bəs onda nə olub?

Sona xanım Əziməyə elə bir əhvalat danışdı ki, bu əhvalat xüsusi təsvirə, bəlkə də bir hekayəyə, bir povestə mövzu olmağa layiqdi. Sona dedi:

-Bilirsən, bir gün, bir dörd-beş gün bundan qabaq olardı, Əlirza bizim redaksiyada işləyir, bilirsən də...

-Hə, bilirəm.

-Gəldi redaksiyaya. İşə gecikmişdi. Otaqda mən makinada işləməyi dayandırmışdım, çünki Səid əfəndi (o zaman biz hamımız Məmməd Səid Ordubadını Səid əfəndi adlandırırıdık) mənə material diktə eləyirdi. Bir az gecikmiş Əlirza qapının içərisində dayandı, söykəndi qapıya və Ordubadının «Nə olub?» sözünü, «Niyə gecikmisən?» sualını gözləmədən sözə başladı:

-Səid əfəndi, bu gün qəribə bir hadisə ilə rastlaşmışam.

Əlirza bu sözü başlayanda katibiyət otağının qarşısındakı qəbul otaqçasından erməni qızı - işlər müdiri, katib, bir neçə vəzifəni öhdə eləyirdi - gəlib Əlirzanın yanında dayandı, qulaq asmağa başladı. Əlirza deyirdi:

-Hə, qəribə bir şeyə rast gəldim, Səid əfəndi. Beşmərtəbənin yanından keçirdim. Beşmərtəbənin altındakı çörək dükanında kartoçkalarla çörək növbəsinə durmuşdular. Durmuşdular deyəndə ki, bir-birini qırırdı elə bil camaat, bir-birinin başına çıxırdı elə bil camaat, növbədəkilər. Çünki bilirsiz də, bəzən elə olur ki, heç kartoçkaynan da çörək çatmır, camaat çalışırdı ki, heç olmasa, qanuni ala biləcəyi çörəyi evə aparsın, uşaqlarına aparsın. Nə isə. Beşmərtəbənin yanında, keçmiş Quba meydanının yerində dərin bir səngər qazıblar, görmüsüz də...

-Bəli.

-Bax, həmin o səngərin, torpaqlar səngərin qırağına tökülüb, üstünə də qar yağmışdı. Gecədən yağan qar bütün səngərkənarı torpaqların üstünə ağ örtük örtmüşdü, bürümüşdü. Bir uşaq - oğlan uşağı, olardı da 7-8, bəlkə 9, deyə bilmərəm, yaşında, çünki çox arıq, cılız uşaq idi, ayaqyalın, cındırı çıxmış yamaqlı şalvarda, eləcə bir köynəkdə, əynində palto yox, başında da bir paralanmış qulaqlı papaq. Həmin torpaq topalarının üstünü basmış qar örtüyünün üstündə gəzir və atdanıb-düşüb oxuyurdu:

Əcəb ağ gündədir mənim vətənim,
Günlər keçir bayram kimi, el gülür.

Rəngdən-rəngə girir çölüm, çəmənim,
Aşığın sazında gülür, tel gülür.
Gülür bağlar, gülür dağlar,
Əcəb gözəldir bu şən çağlar.

Uşaq bəlkə də mahnını heç axıra qədər oxumadı. Mənim ürəyimdə davam eləyirdi mahnının dalı. Amma əvvəldə «Əcəb ağ gündədir mənim vətənim» dediyi zaman, onun nəğməsiyənən vaxtilə hamımızın Bülbülün ifasında həvəslə qulaq asdığımız bu mahnı ilə çörək növbəsinin arasında elə bir təzad, oğlanın geyimi ilə rəqsan atılıb-düşmələri arasında elə bir təzad var idi ki, ürəyim oycalandı.

Mənim lap az qala gözlərim dolmuşdu. Ordubadi sanki bunu hiss elədi:

-Yaxşı, yaxşı, Əlirza. Keç otağına, işini gör. Bir xeyli material gəlibdi cəbhədən. Onları seç, gör bu nömrəyə hansını veririk.

Əlirza dinməz-söyləməz öz otağına keçdi. O işlər müdiri erməni qızı da keçdi öz otağına. Səhəri günü Əlirza işə gəlmədi. Bir gün keçmiş dənizkənarı binadan meşingeyimlilər, 3 nəfər idilər, gəldilər, Əlirzanın stolunu - oturduğu, işlədiyi yeri soruşdular. Göstərdik. Açıdılar stolun yeşiklərini, nə vardısı, çıxartdılar, hansısa kağızları götürdülər ordan, getdilər. Başa düşdük ki, Əlirzanın başında nəsə bir qara bulud var. Qərəz ki, daha iki gün keçdi. Əvvəl Səid əfəndini, sonra da məni dənizkənarına çağırdılar. Bir otağa daxil oldum. Əlirzanın o gözəl, qara saçları qırılmış, başı mənə çox qeyri-adi, yöndəmsiz bir şey kimi gəlirdi. Ürəyim oycalandı, Əlirzaya baxa bilmirdim. Müstəntiq məndən soruşdu:

-Bunu tanıyırsan?

-Hə.

-Aydın 3-də nə baş verib sizdə?

-Heç bir şey.

-Necə yəni, heç bir şey? Bu gəlib nə danışib? Nə deyib sizin yanınızda hökumət əleyhinə?

Mən tamamilə inkar etdim. Başımın həmişə makinada yazmağa qarışıqlığını və heç bir şey eşitmədiyimi dedim. Acıqlı-acıqlı üzümə baxıb:

-Vətən xainlərini ört-basdır eləmək yaxşı iş deyil, Sona xanım.

Kağıza qol çəkib verdim və mən çıxıb gəldim. Sonra bildim ki, Səid əfəndini də çağırıblar. Və Səid əfəndi, əlbəttə, o da mən deyən kimi, heç bir şey olmadığını, heç bir söhbət olmadığını söyləyib. Çıxanda həmin erməni qızını koridorda görüb. Qız üzünü Səid əfəndidən çevirərək müstəntiqin otağına keçib. Bir sözlə, Əlirzanı, sən demə, həmin o erməni qızı şeytanlayıbmiş ki, «Əcəb ağ gündədir mənim vətənim» sözünü Əlirza istehza ilə dedi, ələ salırdı quruluşu, ələ salırdı hökuməti guya. Əlirzanı Sibirə sürgün elədilər. Sonradan içdən-içə Səid əfəndi bunu öyrənib dedi bizə. Bir neçə gündən sonra Rəsul müəllim işlər müdirini yanına çağırırdı.

-Xanım qız, - dedi, - bura Azərbaycan Yazıçılar İttifaqıdır, burada məktublar hamısı, yazılar hamısı yalnız Azərbaycanca gedir, ona görə də sizin burda işləməyiniz daha mümkün deyil. Burada işlədiyi bir neçə ayda, ildəmi ömründə azərbaycanca bir kəlmə də danışmayan qız birdən-birə tərtəmiz azərbaycanca:

-Rəsul müəllim, mən azərbaycanca bilərəm, işləyə bilərəm.

-Yox, xanım qız, sən burda işləyə bilməzsən, mümkün deyil.

Əmrini verib yola saldı, yerinə Sara xanımı qəbul elədi.

Qərək, Əlirzanın başında belə bir faciə olduğu, başından belə bir qara bulud keçdiyi Əziməyə aydın oldu. Uzun müddət sonralar, hələ o sonralar bir yana qalsın, Yazıçılar İttifaqından necə çıxdığını, o gözəl insanı, gözəl şairi neyçün, nədər öteri itirdiyini dərk eləmədən, evə çatanda götürüb bir məktub yazdı, qulağı necə eşitmişdisə, elə bir ünvan yazdı: Rusiya, Sibir, «Lager». İçərisində isə bu ünvanın altında yazmışdı ki, «mənə bir xəbər yaz, bəkləyirəm səni.» Əlbəttə, o məktub nə geri qayıtdı, nə ünvanına çatdı, hardasa, kimin əlindəsə cırılib atıldı. İndi isə Əzimə Ağsuya qayıdırdı. Yol uzunlu Əlirzanın qara gözləri, mütənasib uca boyu, qarayanız üzündə par-par parıldayan qara gözləri, ulduz kimi şəfəq saçan gözləri gözünün qabağında idi.

Haman gözlər, can Əziməm, səninkidir onlar bax...

Bu misraları o, təkrar edirdi dönə-dönə. Əlirzanın ona yazdığı ikinci şerdən bir neçə misra idi bu.

Yadımdamı gül qoxulu gecəydi,
Bir can kimi seyrə çıxdıq hər yanı.
Yadımdamı onda sahil necəydi,
Dalğalandı eşqimizin ümmanı.
Yadımdamı sən dedin ki, yetər, dur,
Dur ayrılmaq, mən səninki deyiləm.

Olmadın mənimki, olmadım səninki. Mənim əzizim, sən xalq dostuydun, millət dostuydun. Səni kim, neyçün güdaza verdi? O qız...O qız... O əfi ilan... O qarı düşmənin törəməsi... İlan balası... Əqrəb balası... Necə sancdı səni? Neyçün sancdı səni, Əlirza? Əzizim, axı 37-ci il keçmişdi. İndi Vətən müharibəsi gedirdi. Vətən uğrunda, dörd hərflü SSRİ uğrunda mübarizə gedirdi. Ölüm-dirim çarpışması gedirdi. O dörd hərflü SSRİ adını biz necə iftixar hissilə çəkirdik. Doğma vətənimiz bilirdik hər yerini, hər nöqtəsini. Necə cahil idik...

Bütün bunları düşünə-düşünə Əzimə necə, hansı yolla Ağsuya döndüyünü çətin xatırlayırdı. Sonralar da çox çətin xatırlayırdı.

Sonralar Əzimə özünün yaşadığı, işlədiyi, insanları ilə dostlaşdığı bu kəndi, bu məktəbi, özünün «Qırx ilə bərabər dörd il» adlı xatiratında yazmışdı. Xatirat həm Ağsuya aid kitabda, həm də «Azərbaycan» jurnalında çap olunmuş, çox böyük ilgi qazanmışdı. Axı Əzimə o yerlərdə gördüyü, dostlaşdığı, sevdiyi insanları bircə-bircə yad eləmişdi. O ağır illərdə onların bir-birinə əl uzatmasını, bir-birini dərin məhəbbətlə sevməsini, bir-birini aclıqdan, ölümün pəncəsindən, bit-sirkə caynağından qurtarmalarını - heç nəyi unutmamışdı, yazmışdı. Yazmışdı və o yazılar Əzimənin həyatının, böyük həyatının, bir insan ömrü deyil, bir neçə insan ömrü yaşamış bu adamın həyatının bir neçə səhifəsi idi. Bu səhifələr Rusiyada Böyük Vətən müharibəsi, dünya tarixində İkinci Dünya Müharibəsi adı ilə məlum olan 1941-45-ci illər müharibəsinin tarixçəsi idi, əks etdirirdi onu. O dövrün insanları o qədər nəcib, o qədər bir-birinə doğma idi. İlahi, ağır gün, dərd-qəm insanları necə bir-birinə qovuşdurur, necə bir-birinə yaxınlaşdırır. Həmdərd olur insanlar, bir-birini qoruya-qoruya, bir-birinə ürək-dirək verə-verə, ağır günləri başa çatdırmağa çalışırdılar. O illəri heç bir vaxt, o dövrü yaşamış heç kəsini, o cümlədən, Əzimə kimi daha həssas bir adamın hafizəsindən silmək mümkün deyil, heç cür mümkün deyil. Doğrudan da o illər qırx ilə bərabər dörd il idi.

ÇAPARLIDA

Həyat... Həyat özü, zaman... Zaman özü irəlilədir di insanlar. İnsanı imtahana çəkir, həyatın iç üzünü, həqiqətin iç üzünü açıb çıxardır ortaya.

Əzimə kəndə gecə yarısı gəlib çatdı. Yolla təsadüfən bu kəndə yaxın bir kəndə gəlməli olan kəndçilərdən biri - kolxozçulardan biri onu tərkinə alıb gətirib gəlmişdi. Əlbəttə, onun da balaları bu kənddəki məktəbdə oxuyurdu və Əziməni yolda, yaxud Ağsuda sərgərdan qoya bilməyəcəkdi. Əzimə səhər obaşdan yerindən durdu, geyindi. Məktəbə getməli idi. Azdan-çoxdan - anası nə hazırlamışdısa, bir tikə səhər yeməyi yedi və kəndin içinə çıxdı. Elə bil kənd suyu sovrulmuş dəyirman idi. Heç yerdən bir səs-səmir gəlmirdi. Amma Xəndan arvadın evinin qabağında bir neçə adam toplanmışdı. Əlbəttə, pambıq yığmağa getməli olan arvadlar çoxdan getmişdilər. Daha doğrusu, yer şumlayan, belkan eləyən, su sulayan, indi həngam vaxtı idi, həngama gedən arvadlar çoxdan getmişdi. İndi pambıq nə gəzirdi? Qışın oğlan çağı idi. Birdən ürəyi nəse sancdı və yavaş-yavaş məktəbə doğru deyil, Xəndan arvadın evinə tərəf getdi. Arvadın tək-tənha qalmış başına nə iş gəlmişdi, görəsən? Evi köhnə yapma ayıbalası kərpic deyərtilər, çiy kərpicdən tikilmiş bir göz otaq idi, yastı-yapalaq. Çox kasıb idi, hətta bu kasıb kənddə ondan kasıb adam yox idi. Arvadın yeganə oğlu əsgər getmişdi, əlbəttə. Gəlini də bu kənddə dözə bilməyib, atasıgilə getmişdi. Arvad tək-tənha yaşayırdı. Arıq, qayışbaldır arvad idi, bacarıqlı, danışan, səsi bir kilometrəndən eşidilən çox bacarıqlı arvad idi. Amma indi nə iş arvadın səsi gəlmirdi. Allah eləməmiş, başına bir işmi gəlmişdi? Gəlmiş olsaydı, anası bilirdi, Əziməyə demiş olardı bunu. Əzimə evə yaxınlaşdı və məsələni başa düşdü. O, burda yox ikən kəndə yun yığan təhkimçi gəlmişdi, yun yığmağa. Qoyunun oldu-olmadı, yun verməliydin, səkkiz kilo. Toyuğun oldu-olmadı, yumurta verməliydin, yüz ədəd, əlli ədəd. İneyin oldu-olmadı, yağ verməliydin, dörd kilo. Heyvanatın oldu-olmadı, ət verməliydin, filan qədər. Bu gün də yun yığan gəlmişdi. Əlbəttə, Xəndan arvadın heyvanat deyilən qisimdən bir dənə qotur cücəsi də yox idi. Ona görə də evdən varı, yoxu bir döşəyini çıxarıb eyvanda, evin qənşərində dayanmış adamların gözü qabağında gətirib tərəziyə tökdü. Arvad bir kəlmə də söz demirdi. «Əsgər ailəliyəm, əsgər anasıyam» demirdi. Təki orda yaxşı olsun balalarımız üçün. Qışda, soyuqdu, bəlkə bu yundan nəse eləyəcəklər onlar üçün, toxuyacaqlar, gərəkləri olacaq? Arvad aram-aram yunu döşəyin içindən çəngələyib çıxardıqca, «həssəbanı, hüsəbanı, altı ayağı, iki dabanı», deyilən tərəziyə yığıdıqca, ətrafdakıların gözündə yaş gilələnmişdi. Heç kəsdə müdaxilə eləmək cürəti yox idi. Nə müdaxilə edəcəkdilər? Cəbhə üçün yığılırdı. Əzimə yaxınlaşdı.

-Hə, payını verdin qurtardın, Xəndan xala, Allah əmanəti olsun balan.

-Sən deyən olsun, ay bala.

Arvad sonuncu çəngəni də tərəziyə qoydu. Döndü, evə qayıtdı. Yunun tərəzidə nə qədər gəldiyini bilmədi də heç. Doğrusuna qalanda, yun yığan özü də hardasa əhvalı adam imiş. Tərəzinin çəkiddə azmı-çoxmu gəldiyinə məhəl qoymadı. Toplayıb köməkçisinin açdığı çuvala yığıdı, daha doğrusu, o, tutdu, köməkçi yığıdı çuvala yunları. Əzimə heç bir söz deyiləsi meydan olmadığını görünə məktəbə tərəf yollandı. Əlbəttə, hələ ilk zəng vurulmamışdı. Uşaqların bəzisi ayaqyalın, bəzisi çarıqlı, bəzisi donmuş barmaqlarına, ayaqlarına cır-cındır sarıyıb, üstündən köşəynən, qaytannan nə tapmışdısa, onunla sarıyıb gəlmişdi məktəbə. Oğlanların var-yox bir kitabı vardısı, belindəki şalvarının bağına ilişdirmişdi. Qızlar qoltuqlarında tutmuşdular kitablarını. Əziməni görünə hamısı salamlaşdı. Əzimə otağa keçdi. Müəllimlər artıq hamısı burda idi. Cavan müəllimlərlə yanaşı, qoca, təcrübəli müəllimlər və müəllimələr. Bir nəfər də cavan kişi müəllim yox idi. Elə əslində Əzimənin də bura gəlib çıxmasının səbəbi bu idi.

Bakıda bir dövrdə qızları - yaşı çatanları əsgərliyə çağırırdılar. O dövrün bir günündə dörd min əsgər yola düşmüşdü. Ondən bir neçə gün əvvəl qızları yoxlayırdılar. Savadlarını, biliklərini, ad-familialarını, səhhətlərini. Qızların bir qismini rabitə kurslarına, bir qismini şəfqət bacısı

kurslarına göndərirdilər. Az bir müddətdə onlar bu kursları bitirib, cəbhəyə yola düşəcəkdilər. Amma onların içindən nisbətən çox savadlı olan qızlardan bəzisini seçib kənd məktəblərinə göndərirdilər. Çünki məktəblərdə artıq müəllim qalmamışdı. Onları əvəz edən lazım idi. Məktəblər az qala bağlanmalı olurdu, müəllimsizlik üzündən. Əzimə də belə bir təsadüfün nəticəsində gəlib bu yerlərə çıxmışdı, anasıynan, iki kiçik qardaşıynan. Burada işləri sahmana saldı. Rayonda ikən ona verilən qəzetləri götürüb, birinci saatda dərsi yox idi, ona görə də düşərgəyə - tarla düşərgəsinə getdi. O, qadınlar arasında təbliğətçi idi əslində və bu qəzetləri, qəzet materiallarını qadınlar üçün oxumalı idi. Yayda gündən daldalanmaq üçün dörd dirək üstünə salınmış nə idisə, küləslə bərkidilmiş düşərgənin altına çatdı. Burada üç yastı daşı üst-üstə qoyub onunçün kətil düzəltdilər. Burada otururdu və təbliğətini burdan başlayırdı. Arvadlar ən ağır işlərdə belə işləsələr də, elə bir həvəslə, elə bir maraqla, həvəs deyil, dəhşətli bir maraqla gəlib bu qəzetlərə qulaq asırdılar. Dona-dona, üşüyə-üşüyə, əsə-əsə, həm beş-on dəqiqə dincəlir, həm də bədbəxt gözlər, bədbəxt gəlinlərin yol çəkən gözləri müəllimənin ağzına dikilirdi. Əzimə qəzetdən nə oxuyacaq? Yenə bir şəhər vermişik, ya verməmişik? Yenə bir kənd əlimizdən gedib, ya getməyib?

Çardağın altında tək bircə qarı vardı. Əziməni görüncə:

-Ay uştel, ay uştel, başuva dönüm, arvadlar bənd bağlamaqdadılar, çayın qırağında, ağ arx yanında bənd bağlayırlar, başuva dolanım. İstəyirsən, elə ora get, o yaxşıdı. Bura gəlməkləri çətin olar.

Əzimə çayın qırağına endi. Gördüyü mənzərə ağlasığmaz dərəcədə qeyri-adi bir şey idi. Müsibət tablosu idi bu. Çayın dəhnəsindən azacıq yuxarıda qadınlar əl-ələ verib suya girmişdilər, sinələrinə qədər. Sinələrinin qənşərinə əllərində gətirdikləri tikanları yığmışdılar. Qıraqdan gələn qadınlar tayları qumla, çinqilla doldurub, gətirib bu tikanların üstünə töküncə, qadınlar burada dayanıb, suyun tikanları aparmaması üçün bədənlerini irəli verib həngam üçün suyu döndərəcəkdilər, bəndi bağlayacaqdılar, çuvallar, kisələr – yamaqlı, köhnə kisələr, qum dolu, çinqil dolu kisələr tikanların üstünə düşdükcə ağırlığı da bir qədər qadınların üstünə düşür, tikanlar bir az da artıq bədənlərinə batır, onsuz da köhnə paltarlarını deşik-deşik eləyib ətlərini cızırdı. İlahi, düşünürdü Əzimə, bunlara təbliğətmə lazımdır? Bunlara təşviqətmə lazımdır? Bunlar Allahın ən böyük, ən müqəddəs insanlarıdır. Oğulları, ərləri, qardaşları, ataları cəbhədə çarpışmaqda, döyüşməkdə, yaralanmaqda, həlak olmaqdadı. Bunlar isə bənd bağlayacaq, həngama girəcəklər, taxıl sulayacaqlar, pambıq sulayacaqlar. Və... Və birdən gözünün qabağına yaydakı əhvalat gəldi.

Kolxozçuların taxılı təzəcə biçib, anbara yığdıqları gün, çoxunu isə heç anbara yığa bilməmişdilər, xırmanda əmbizə vurub qarovulçuya tapşırırmışdılar. Tank səsləri kəndin gecə sükutunu pozdu. İtlər belə qorxudan hürüşmədilər, itlər belə tanklardan çəkildilər. Qorxudan mırıldaya bildilər ancaq. Gələn soldatlar taxılları gətirdikləri meşoklara, torbalara, kisələrə, xarallara doldurdular və anbarda özlərinin - camaatın gündüzdən hələ çuvallara doldurub qoyduğunun da ağzını bağlayıb hamısını yüklədilər tanklara. Kolxoz sədri də, hesabdar da, anbardar da böhd içində, dəhşət içində dayanıb baxırdılar. Kolxoz sədrinin bir gözü yox idi. Ona görə də cəbhəyə düşməmişdi, orduya düşməmişdi. Anbardar olduqca qoca bir kişi idi, yaşı çoxdan yetmiş keçmişdi. Hesabdar isə yaşı hələ güclə on üçə çata bilərdi, uşaq idi, məktəbli idi. Hamısı dayanıb baxır. Sabah taxıl bölgüsü olmalıdı, sabah əmək gününə, bu taxılı yetirənlərin gününə, o övladları cəbhəyə göndərən anaların, gəlinlərin əmək gününə taxıl verməlidirlər. Nə qədər? Keçən il əmək gününə 125 qram taxıl düşmüşdü. Bütün ehtiyacı, bütün dolanacağı taxıla bağlı olan bu insanlar 125 qram taxılla yaşamalı idilər. Ətləri də, südləri, pal-paltarları da, hər bir şeyləri onlara bağlı idi. Əzimə gözünün qabağından bu mənzərəni qovmağa çalışaraq,

qarşısındakı faciəyə, yox, yox, qəhrəmanlığa, igidliyə, qadın cürətinə, qadın cəsərinə, qadın fədakarlığına tamaşa edirdi. Bənd bağlandı. Qadınlar əsə-əsə bu suların içindən yaş-cülümbür çıxdılar. Sahildə paltarlarının - tumanlarının ətəklərini sıxıb sahilə, çayın qırağında qoyduqları yarıyırıq kürklərə, yamaqlı şallara büründülər. Əzimə, əlbəttə, heç burda qəzet oxumaq fikrində deyildi. Amma qadınlar hamısı alayaş, çətin vəziyyətdə olsalar da, cəbhələrdən soraq almaq istəyirdilər.

-Ay uştel, başuva dönüm, oxu, - titrəyə-titrəyə dedilər.

-Canım, gəlin, evə gedin, heç olmasa, paltarınızı quruya dəyişin.

-Eh, ay bəxtəverin qızı, quru paltar hardadı? Olan budu. Aza, qızlar, bir tonqal qalayın.

Çayın qırağında yovşanlardan, quru qamışlardan, böyük bir tonqal qaladılar. Əyinlərini quruda-quruda Əzimə müəllimə cəbhələrdən xəbər verən məlumat bürosunun xəbərlərini oxumağa başladı. Gözlər onun ağzına dikilmişdi. Qulaqlar ona göz kimi zillənmişdi elə bil. Hərəsi bir iman, bir əqidə, bir arzu, bir maraqla, candan qulaq asırdılar, bəlkə birdən birinin ya ərinin, ya atasının, ya oğlunun adı çəkildi, igidliyindən, qəhrəmanlığından danışıldı. Məgər qəzetlərdə belə igidliklərdən danışan oçerklər az olurdu? Amma bu gün belə bir oçerk yox idi. Bu gün sadəcə məlumat bürosunun xəbərləri idi. Bir neçə kənd almışdı qoşunlarımız. Qəzet ağız dolusu yazır, Əzimə isə həvəslə, sevinclə bu xəbəri oxuyurdu. Qoca bir qarı kötüyü o yan-bu yan eləyib tonqalda özünə tərəf çəkə-çəkə, arıq, budaqlar kimi dolam-dolaşmış olmuş əllərini bu kösövün üstündə qızdırı-qızdırı deyirdi:

-Verəndə - şəhər veririk, alanda - kənd alırıq.

Anasının başının qarışıqlığından istifadə edib göz-göz elədi, iki büküm yaymanı çalın-çarpaz bağladığı yun, toxunma şalın belində gizlətdi və öz malını, öz qazancını özü oğurladığı üçün ürəyində özünə istehza ilə gülə-gülə qalxıb qapıdan çıxdı, köksünü ötürdü, dərinə, çox dərinə. Və dünən döşəyini hazırlığa verib quru yurdda qalmış Xəndanın evinə yollandı. Bu çörəyi onunçün aparırdı. Balaca Səfər paçtalyonluq eləyirdi. Vaxtilə atası paçtalyon Cəfər kişi cəbhəyə yollanandan sonra onu Səfər əvəz eləyirdi. Gedib Ağsudan məktubları, qəzetləri alır, bir arıq eşşəyi var idi, onu minib gəlir, teleqram olanda kənd boyu qışqıra-qışqıra eşşəyini çapdırır:

-Teleqram, teleqram...

Elə indiki kimi, müəllimənin yanından, «teleqram, teleqram», deyə-deyə keçdi. Qara xəbərləri o, gətirirdi, üçkünc əsgər məktublarını, sevinc, xoşbəxtlik gətirən məktubları da o, gətirirdi həmin bu uzunqulağın üstündə.

1945-ci ilin ilk aylarında artıq qələbə günü yaxınlaşırdı. Cəbhələrdən bir-birinin ardınca xoş xəbərlər gəlir, qapılardan, pəncərələrdən çalın-çarpaz dağ kimi vurulmuş taxtalar açılırdı. Müəllimlər yaralı, şikəst olsa da, kəndlərə qayıdırdılar. İlk buraxılışdan, demək olar ki, müəllimlər gəlirdi kəndlərə. Cəbhələrdən gələn bu xoş soraqlarla Əzimə Bakıya gəldi. Maarif Nazirliyinə getdi. Nazir xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov idi. Mirzə İbrahimov Əziməni tanıyırdı. Az-çox yazdıqlarına, kiçik hekayələrinə bələd idi. Görünür ki, hardasa bir ümidlə yanaşırdı ona. Əziməni görcək dedi:

-Hə, daha kəndlərdə dolaşdığın bəsdə. Gəl, ali təhsilini qurtar.

Əzimə mehriban sözlərdən, başını aşağı salıb, gülümsünərək dedi:

-Mirzə müəllim, elə mən bundan ötrü gəlmişdim, ancaq özüm utanırdım, sizdən icazə istəməyə, utanırdım sizdən şəhərə qaytarılmağımı istəməyə.

-Nahaq yerə, indi daha sənə təhsilini tamamlamaq lazımdı. Qələbə uzaqda deyil. Gəl, yeni dərs ilində - 1945-46-cı dərs ilində sənə universitetdə - filologiya fakültəsində görmək istəyirəm. Gələrsən, gedib imtahanlarını verərsən. Hazırsanmı?

-Bir qədər hazırlaşırım.

-Yaxşı hazırlaş. Başımızı aşağı eləmə ha.

Mirzə müəllimin xeyir-duası ilə Əzimə kənd məktəbindən azad oldu. Cəld bu xəbəri Ağsuya gedənlərlə anasına çatdırdı. Böyük qardaşı artıq cəbhədə idi. Kiçik qardaşı anası ilə birlikdə bəzi şeyləri ev sahibəsinə - Anamxanıma tapşırıb, Bakıya döndülər. Əzimə bütün sənədlərini qaydaya salıb, əmrini aldı və son işlərini görmək üçün Ağsuya döndü. Raykomda danışdı, bütün sənədlərini qaydaya salıb ona verdilər, xeyir-dua dilədilər. Orda Hüseyn Məmmədov adlı bir qədər ağır eşidən, amma çox təmiz insan, sədaqətli, öz əqidəsinə sadıq bir partiya işçisi çalışırdı. Xeyir-dua verdi:

-Get qızım, - dedi, - get, oxumaq lazımdı. İndi daha kəndlərdə müəllimlər az-çox var. Sənin gedib təhsilini davam elətdirməyin lazımdı.

Əzimə kəndə gəldi. Onun bir çanta kitabları, əlyazmaları qalmışdı kənddə və anasıgil gedəndə, əlbəttə, nəqliyyat olmadığına görə kənddən Ağsuya qədər piyada gəlirdilər, Ağsudan da Bakıya əvvəllərdə dediyim kimi yük maşınlarında, ot tayaların üstündə, orda-burda, nə tapırlardısa, onunla gəlirdilər. Ona görə də bu kitabları gətirməmişdilər, ev sahibəsi Anamxanıma tapşırıbmışdılar. Hadisədən - Əzimənin anasıgilin Bakıya getdiyindən təxminən bir ay keçmişdi. Əzimə gəldi. Salam-kəlam, görüşdülər, öpüşdülər, o yan-bu yan, Əzimə Anamxanıma artıq təşəkkür elədi, ev kirayəsini verdi, Bakıdan gətirdiyi kiçik, xırda-para hədiyyələri ona, uşağına verdi. Çamadanını istədi, çantasını - böyük çanta idi, çantasını istədi. Məlum oldu ki, kənddə kirbit yoxdu. Adamlar gözləyərdilər. Səhər tezdən tüstü güdərildilər. Hardan tüstü gəlirdisə, gedib ordan təzəyin üstündə bir xırda köz gətirib evdə alışırdırdılar kağızlarla. Anamxanım kitabları məhv etmişdi. O, oxumağa, təhsilə, kitaba, tamamilə laqeyd bir adam idi. Və laqeydliklə də dedi ki:

-Vallah, ay bala, sənin o kitablarından vərəq-vərəq qopartmışam, gedib od gətirmişəm, ocaq qalamışam. Neynim? Görürsən də dünyanın işlərini. Kitabdı da, nə olacaq, yenə alarsan.

Sözlər hər biri ayrılıqda Əziməyə güllə dəyən kimi dəydi. Elə bil başına qaynar su tökdülər. Elə bil üzünə bir qab çirkab atdılar. Oturduğu yerdən qalxa bilmədi. Boğazı qurumuşdu, nə deyəcəyini bilmədi. Bu üzlə Əzimə ağır addımlarla otaqdan çıxdı. Qonşu - ona çox mehriban olan Ürfət gəlinin evinə gəldi. Ürfət xoş xəbər almışdı ərindən. Onu təbrik eləmək lazım idi. Bu yaxınlarda əri cəbhədən, yaralı olsa da, evinə qayıdacaqdı. Gəldi Ürfətgilə. Təbrik eləmək istədi, təbrik eləyə bilmədi, qucaqladı, öpdü. Ürfətin küreyinə döydü. Ürfətin pambıq yığmaqdan cadar-cadar olmuş əllərini sinəsinə sıxdı və heç nə danışa bilmədi. Üç gün, üç gecə yatağa yığılıb üzü divara uzandı, səsi çıxmadı. Boğazı tutulmuş, səsi kəsilmişdi. Səs çıxara bilmir, söz deyə bilmirdi. Üç gündən sonra özünə gəlib dərini söylədi Ürfətə. Ürfət:

-Ay onun canı yansın. Allah ona qənim olsun. Elə Allah bilib işini, onu o günə qoyubdu, - deyə-deyə Əziməyə ürək-dirək verməyə çalışırdı, amma kağızın da, dəftərin də, kitabın da qiymətini, qədrini bilən gəlin idi. Ürək verməyə çalışdığı yerdə belə, sözləri unudurdu, kəsirdi, yarımçıq qoyurdu. Nəse söz tapa bilmirdi. O dilli-dilavər Ürfət söz tapa bilmirdi.

-Müəllimə, - deyirdi, - müharibədi. Müharibə həyatın bəlalərindən, faciələrindən biridi, müəllimə. Gör başına nə gəlib. Cəbhədəkiləri elə itirmişik, arxadakıları da belə.

Onun kənddə tanıdığı, sevdiyi adamlar çox idi. Amma onların içində biri onunçün xüsusilə əziz idi. Bu, anasının adını daşıyan Böyükxanım adında bir qadın idi. Övladı olmamışdı. Bir neçə ərə

getmişdi. Ərlərindən birinin bir qızı, bir də oğlu ona yadigar qalmışdı. Arvad bu uşaqları, müharibənin o ağır, dəhşətli illərində, insanlar az qala öz övladlarından əl üzdükləri yerdə, o, özgə balalarını doğma baladan artıq saxlayırdı, bağına basırdı.

Bir qədər.... Əslinə qalsa, heç bir qədər də demək olmaz, əslində o, qadın idi, qadın gözəlliyi ilə fəxr eləyən qadın idi. Qadın gözəlliyinin, təmizkarlığının qiymətini bilən qadın idi. Özü də düşsə, yenidən ərə getmək istərdi. Yamanca ağarmışdı saçları. Hər həftə ayırdığı tağından ağ bir zolaq kimi çıxan tükələri qaraltmaq üçün (lap tramvay yoluna oxşayırdı), bu zolağı qaraltmaq üçün o zaman çox nadir olan rəng tapırdı, əllərini batıra-batıra, ayaqlarını qaraya boyaya-boyaya, az qala ləkələyə-ləkələyə saçını qaraldırırdı. Hərdən deyirdi:

-Kaş saçım ağarincan, dişlərim düşəydi. Gedərdim həkimə, altdı-üstü, oday anan kimi, düzəltirdirdim dişlərimi, heç kəs də bilməzdi. Bu zəhrimar saçlarım, day mən yorulmuşam, cana gəlmişəm boyamaqdan, qaraltmaqdan.

Əzimə həmin bu qadının yanına gəldi. Bu kəndə gəldiyi ilk günlərdə, Anamxanımın evini tutana qədər onun evində qalmışdı. Bura darısqallıq eləmişdi ona, anası və iki qardaşınan birlikdə. Amma o qədər mehriban qadın idi ki, duz-çörək kəsmişdi. Əzimə mütləq onunla sağollaşmalı idi. Gəldi, eyvanın iki-üç pilləsini qalxdı, daha doğrusu, buna heç eyvan da demək olmazdı, səkidi. İki balaca otaq idi. Vaxtilə birini Əziməgilə vermişdi, birində özü qalırdı. İndi otaqların ikisi də özündə idi. Uşaqlar da bir balaca böyümüş, oğlan buzovçu idi, qız da məktəbə gedirdi. Oğlan da oxuyurdu. Əzimə pillələri qalxdı. Elə qapıya çatmamış, Böyükxanım arvad qulac qollarını geniş-geniş açdı, ucaboylu görkəmli qadın idi və xırdaca Əziməni bağına basdı.

-Gözümün işığı, gözümün giləsi. Gedirsən? Sağ-salamat get. Hər quşun öz yuvası, ay bala. Amma sənə elə öyrəşmişdik ki, kənddə mən biləni sənsiz darıxacağım. Hamı səni yadına salacaq. Hamının yadında qalacaqsan. Eh, ay bala, dünyadı da. Təki dava tez qurtarsın, bir az da tez...

-Qurtaracaq, xala, qurtaracaq.

-Xala sənə qurban olsun. İndi eşidirik, iradio da deyir, gəlib oxuyanlar, təhkimçilər də - hamısı deyirlər, qurtaracaq, Allah qoysa. Qayıdıb gələnlər də var. Odur ey, Qayıb kişi qayıtdı, gəldi, görürsən də, Babacan qayıtdı, gəldi. Nə var, Allaha şükür? Şükür Allaha, indi salamatlıq olsun.

Böyükxanımla öpüşüb-görüşdü və kənddəki başqa sevdiklərilə - hamısı ilə vidalaşmaq üçün obanın içinə çıxdı. Görüşdüyü bütün camaat - kolxozçular, arvadlar onu qucaqlayıb öpürdülər, kişilər əl tutuşurdular, daha doğrusu, kişilər deyəndə, qocalar. Müharibədən qayıtmış yaralı, şikəst oğlanlar onu tanımırdılar, ancaq adını eşitmişdilər. Hamısı onunla əl tutuşurdu.

-Bax, bizi yaddan çıxartma ha, müəllimə, bizi yaddan çıxartma.

-Ay uştel, ey...

-Ay balam, uştellikdən keçib ey, o, day urus dili dərsi demir. Nə düşmüşüz elə uştel?...

-Dilim öyrəşib, ay qağa, dilim öyrəşib. Neynim day? Elə həmişə uştel demişəm.

Yadına düşdü Əzimənin. Bir dəfə sabah üzü qalxıb, əl-üzünü yuyub məktəbə getməyə hazırlaşdı. Birdən həmin bu qonşu Sahibə arvadın səsini eşitdi. Sahibə arvad oğluna deyirdi:

-Ədə, ədə, Ağamayıl, Ağamayıl, ədə nöş dərsə getmirsən? Məktəbə nöş getmirsən?

-Ay nənə, uştel məktəbdə yoxdu ey, maaş almağa gedibdi.

-Ay bala, uştel yoxdu, day məktəbdə müəllim yoxdu? Ay səni Həzrət Abbasın beşaçılanına gələsən. Ədə, yügür məktəbə, get məktəbə. Sora müəllimin yanında üzüqara ollam, deyər ki, nəvəsin məktəbə buraxmır.

Sonra Əziməni gülmək tutdu. Məktəbə gedəndə yaxınlaşdı:

-Sahibə xala, axı Həzrət Abbasın dövründə beşaçılan yox idi, sən elə qarğış niyə eləyirsən. Qılinc....

-Ay başına dolanım, ay gözümün giləsi, axı mən nə bilim nə var idi o vaxtı? Elə dilim öyrəşib, deyirəm ki, beşaçılandan gələn güllə öldürən olar. Beşaçılan yaxşı vurur, beş dəfə vurur birdən-birə.

-Hə.

Sonra onunla görüşməyə kənd sovetinin sədri Xeyrulla kişi gəldi. İdarəsindən təzəcə çıxmışdı.

-Hə, müəllimə, gedirsən day, bizi atıb getdin.

-Yox, Xeyrulla əmi, Allah eləməsin, neyçün atıb gedirəm sizi?

-Bəs atıb getmək nəyə deyirlər? Gedirsən də day, birdəfəlik.

-Yox, gələcəyəm, Allah qoysa, dəyməyə gələcəyəm sizə.

-Bax bir də mənə o sözü demə ha, yadına salma.

-Əşi, Xeyrulla kişi. Yadında qalan nə sözdü?

-Bilirsiz, camaat, o vaxt qışın qarlı vaxtında, 43-cü ildə, Əzimə müəllimə Bakıya gedirdi. Dedim ki, ay müəllimə, mənə bir dənə yaxşı qulaqlı papaq gətir. Allah saxlamış aldı gətirdi. Qoymuşam başıma, lovğa-lovğa çıxmışam idarənin qabağına. Lotular yığışdı başıma:

-Ay Xeyrulla, bu papağı hardan almısan?

Bu dəmdə Əzimə müəllimə də yanımızdan keçirdi. Dedim ki:

-Budey, sağolmuş Əzimə müəllimə. Hamı sizin kimi olmaz ki. Bir qəpiyə saymırsız adamı. Kişi kimi, kişinin qızı getdi Bakıdan alıb gətirib mənimçün.

Birdən dili dinc durmayan uşaqlardan biri uruscan qayıtdı ki, müəllimə, pulunu verdi? Əzimə müəllimə də dedi ki, «astalas na arpadəyən». Axı mən uruscan bilmirdim. «Astalas»ı başa düşmədim. Amma «arpadəyən»i başa düşürəm axı. Dedim, ay uştel, onda elə mən də uştel deyirdim, vallah, arpadəyəne qalmayacaq, tez verəcəyəm.

-Verdün yanı? Səndə o kəramət?

-Vallah, verdim. Qoy özü desin, ha, bax, burdadı.

Əzimə gülə-gülə təsdiqlədi, dedi:

-Xeyrulla əmi, sənin o verdiyin pulu tütyə kimi, xeyir-bərəkət gətirən pul kimi balaca çantamın içinə qoymuşam ki, həmişə oraya pul gəlsin.

Hamı gülüşdü. Əzimə vidalaşdı Ehtibar kişinin sazlayıb gətirdiyi Qaragöz atı mindi və onun nəvəsini tərkinə aldı ki, Ağsuya çatandan sonra atı geri qaytarsın.

Əzimə insanı murada çatdıran atın üstündə öz gələcəyinə doğru gedirdi. Qanlı-qadalı illərdən, məhrumiyyətlərdən qoparaq təhsilə, elmə, yüksəlişə doğru... Bu gündən onun həyatında yeni bir dövr başlayırdı... Hə, əziz oxucu, Əziməni nənəli, atalı dünya ilə bağlayan hekayət burda sona yetir. Tezliklə görüşənədək.

13 noyabr 2001-ci il

Mənbə: AZERİ.org, 2003

Veb direktor: Betti Bleyer

Veb üçün hazırlayan: Arzu Ağayeva

Veb master: Ülviyyə Məmmədova